

ДРАГАНА ПАВЛОВИЋ
(Филозофски факултет, Београд)

КУЛТ И ИКОНОГРАФИЈА ДВОЈИЦЕ СВЕТИХ АНДРЕЈА СА КРИТА*

Рад је посвећен истраживањима развоја култа и иконографије светог Андреје архиепископа Критског и његовог имењака, преподобномученика са Крита, познатог као свети Андреја „у Криси“ у монументалним програмима цркава византијског света. Истраживања су показала да су двојица истоимених светитеља били не само поштовани током читавог средњег века већ и да су се њихови култови паралелно развијали, као и да је архиепископ Критски уживао знатно већу популарност од свог имењака. Међутим, постојање идентичних епитета уз имена ових светитеља отежавало је у појединим случајевима њихову идентификацију. Детаљним разматрањем иконографије ове двојице светитеља, на крају је у одређеним представама архиепископа Критског идентификована управо фигура имењака славног византијског писца.

Кључне речи: свети Андреја архиепископ Критски, свети Андреја „у Криси“, византијско сликарство, иконографија, српско средњовековно сликарство.

This paper discusses the cult and iconography on frescoes of two St. Andrews developed within the Byzantine world, one being an archbishop of Crete and the other, his homonym, a saint from the same island, known as Saint Andrew “in Crisi”. Those researches proved that both homonym saints were venerated not only through the entire medieval period but moreover, their cults developed equally, however St. Andrew, the archbishop of Crete, was more prominent figure than his homonym. Nevertheless, the same epithet and name brings to confusion in their later identification. After a thorough examination of iconography of two saints in certain representations of Crete’s archbishop, the other saint is identified, a homonym of the famous byzantine writer.

Key words: Saint Andrew archbishop of Crete, Saint Andrew “in Crisi”, Byzantine painting, iconography, Serbian medieval painting.

* Рад је настао као резултат истраживања у оквиру пројекта ев. бр. 177036 — *Српска средњовековна уметност и њен европски контекст*, који подржава Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

Двојица светих Андреја, од којих је један столовао као архиепископ на Криту, а други био пореклом са овог грчког острва, у различитој су мери били поштовани у Византији и земљама које су се налазиле под њеним културним утицајем.** О томе данас сведоче, између осталог, прикази њихових фигура у илустрованим рукописима и на зидовима средњовековних храмова. Ипак, представама светог Андреје, архиепископа Критског, и истоименог преподобномученика са Крита у науци није била посвећивана одговарајућа пажња. Помињу се претежно у радовима о зидном сликарству храмова у чијим се иконографским програмима јавља лик једног или пак другог, али без испитивања и анализе њихове иконографије. Штавише, преподобномученик Андреја „у Криси“ није укључен ни у недавно објављену обимну студију о светим монасима у византијском зидном сликарству.¹ Понекад је, због везаности обојице светитеља за грчко острво Крит, долазило до исписивања идентичног епитета уз њихова имена и, самим тим, до замене њихових идентитета. Међутим, постоје одређени разлози због којих се у појединим монашким фигурама, идентификованим као представе светог Андреје, архиепископа Критског, може препознати управо лик његовог мање популарног имењака. Из наведених разлога овај рад је посвећен истраживањима и анализи култова поменутих светитеља, као и проучавањима иконографских решења примењиваних приликом приказивања њихових ликова. Имајући у виду значај и популарност двојице светитеља истог имена, анализу ћемо започети са светим Андрејем архиепископом Критским, једним од најпознатијих црквених песника византијског света.

Свети Андреја, архиепископ града Гортине на Криту, рођен је око 660. године у сиријском граду Дамаску. Пошто је већ као четрнаестогодишњак отишао из родног места у Јерусалим, где је провео један део свог живота, понекад је називан и Андреја Јерусалимски. У Јерусалиму се, у време понтификата патријарха Теодора, замонашио у цркви Светог Гроба. Познат по моралним и духовним вредностима и цењен као мудар човек, свети Андреја је за поменутог патријарха обављао писарске послове. Такође, био је послат да учествује на Шестом васељенском сабору у Цариграду, одржаном 680. године у доба цара Константина IV Погоната. На овом сабору, како сведочи житије, свети Андреја је био запажен као образован човек упућен у црквене догме, али се о његовим заслугама и активностима на поменутом цариградском концилу зна врло мало. Након тога, свети Андреја је извесно време боравио у византијској престоници, где је започела његова занимљива каријера. Најпре је постао ђакон Свете Софије, а нешто касније и архиепископ града Гортине на Криту. У историји је остао запамћен и као велики бранилац култа икона и противник иконоборачке политике византијског цара Лава III Исавријанца. Умро је на острву Лезбосу 740. године. Житије светог Андреје написао је па-

** Овом приликом још једном захваљујем проф. Драгану Војводићу и проф. Миодрагу Марковићу на драгоценим саветима и сугестијама при писању овог рада.

¹ S. Tomeković, Les saints ermites et moines dans la peinture murale byzantine, edd. L. Hadermann-Misguich, C. Jolivet-Lévy, Paris 2011.

тријарх Никита, по свој прилици, убрзо после светитељеве смрти, у време владавине византијског цара Константина V Копронима.² Према синаксару Велике цркве цариградске свети Андреја се слави 4. јуна и 4. јула.³

Свети Андреја Критски чувен је и цењен, пре свега, као црквени писац. За овог византијског химнографа везује се настанак канона, сложене песничке форме која је из византијске службе истиснула кондаке, црквене песме Романа Мелода. Реч је о веома сложенем и обимном делу, Великом канону који се састоји од 250 строфа, а чију је првобитну форму делимично изменио и скратио Јован Дамаскин, дајући му данас познату структуру. Велики канон се и данас чита у току Великог поста.⁴ Управо је популарношћу култа светог Андреје, будући да је био творац Великог канона, тумачена врло честа појава његових представа у средњовековној уметности.⁵

Други свети Андреја, преподобномученик и свештеник, био је родом са Крита. Биографски подаци о његовом животу врло су оскудни. Наиме, у житијима светог Андреје само се кратко саопштава да је потицао са поменутог грчког острва, али се зато детаљно описује његов одлазак из родног места у византијску престоницу, противљење иконоборачкој политици цара Константина V Копронима и, на крају, његово страдање. Био је, најпре, подвргнут раним мукама, потом утамничен, па изнова мучен и вучен по улицама Цариграда. Скончао је 767. године, пошто му је један трговац секиром исекао ногу на пијаци.⁶ Његове мошти положене су на место Κρίσει, односно налазиле су

² О животу светог Андреје v. *A. Heisenberg*, Ein jambisches Gedicht des Andreas von Creta, *Byzantinische Zeitschrift* 10/2 (1901) 505–514; *S. Vailhé*, Saint André de Crète, *Echos d'Orient* 5 (1901–1902) 378–387; *Bibliotheca Sanctorum*, I, Roma 1961, col. 1142; *Th. Detorakis*, Οι άγιοι της πρώτης βυζαντινής περιόδου της Κρήτης και η σχετική προς αυτούς φιλολογία, *Athens* 1970, 160–173; *Bibliotheca hagiographica graeca*, I, ed. *F. Halkin*, Bruxelles 1975, 113–114c; *J. Ποϊνοῦη*, Житија светих за месец јули, Београд 1975, 61–64; *A. Kazhdan*, Andrew of Crete, ed. *A. Kazhdan*, *The Oxford Dictionary of Byzantium*, I, New York — Oxford 1991, 92–93; *M.-F. Auzépy*, La carrière d'André de Crète, *Byzantinische Zeitschrift* 88/1 (1995) 1–5.

³ *Архиепископ Сергей*, Полный месяцеслов Востока, I, Владимир 1901, 168, 199; *H. Delehaye*, *Sinaxarium Ecclesiae Constantinopolitanae*, Bruxelles 1902, 730, 795; *Јеромонах Хризосѳом Сѳолић Хиландарац*, Православни светачник, II, Београд 1989, 540.

⁴ Уопште о делима светог Андреје v. *PG* 97, col. 805–881, 1072–1089, 1096–1105; *C. Émeriau*, *Hymnographi byzantini*, *Echos d'Orient* 21 (1922) 267–271; *P. Christou*, Ο Μέγας Κανών Ανδρέου του Κρήτης, *Thessaloniki* 1952; *Detorakis*, Οι άγιοι της πρώτης βυζαντινής περιόδου της Κρήτης, 177–190; *M. Jugie*, La mort et l'Assomption de la Sainte Vierge. Étude historique-doctrinale, *Studi e testi* 114, Città del Vaticano 1944, 234–245; *A. Giannouli*, Die kommentar tradition zum grossen kanon des Andreas von Kreta—einige anmerkungen, *Jahrbuch der österreichischen Byzantinistik* 49 (1999) 143–159; *Auzépy*, La carrière, 5–12; *E. I. Tomadakis*, Άνδρέου Κρήτης κανών εις τὸν άγιον μεγαλομάρτυρα Θεόδωρον, Έπετηρίς Έταιρείας Βυζαντινῶν Σπουδῶν 51 (2003) 125–167.

⁵ *Ch. Konstantinidi*, Le message idéologique des évêques locaux officiants, *Zograf* 25 (1996) 50; *eadem*, Ο Μελισμός, *Thessaloniki* 2008, 141.

⁶ За хагиографске податке о светом Андреји „у Криси“ v. *Acta SS Oct.*, VIII (1866), 135–149; *PG*, 115, col. 1109–1128; *Detorakis*, Οι άγιοι της πρώτης βυζαντινής περιόδου της Κρήτης, 197–210; *BHG*, I, 111–112; *G. da Costa-Louillet*, Saints de Constantinople aux VIIIe, IXe, et Xe siècles, *Byzantion* 24/1 (1954) 214–215; *J. Ποϊνοῦη*, Житија светих за месец октобар, Београд 1977, 328–331; *M. F. Auzépy*, De Philarète, de sa famille et de certains monastères de Constantinople, éd. *C. Jolivet-Lévy*, *M. Kaplan*, *J.-P. Sodini*, Les saints et leur sanctuaire à Byzance: texts, images et

се, како се то обично сматра, у цариградском манастиру на Криси (ή Κρίσις), познатом и под називом Ροδοφύλιον.⁷ Управо због веровања да су мошти критског преподобномученика положене на месту Κρίσει, односно да су касније биле похрањене у манастиру на Криси, овај светитељ је најчешће називан Ἀνδρέου τοῦ ἐν τῇ Κρίσει. На тај начин означен је и у познатим синаксарима и месецословима источнохришћанских цркава.⁸ У *Пуном месецослову Исиока*, који је саставио владимирски архиепископ Сергиј, овај преподобномученик означен је као Андреја иже отъ Крита.⁹

Свети Андреја са Крита односно свети Андреја „у Криси“, како је то у науци већ истакнуто, измишљена је личност.¹⁰ Стварање његове светачке биографије, по мишљењу истраживача, било је веома добро промишљено и подстакнуто нарочитим мотивима.¹¹ Његов лик грађен је по угледу на Андреју Каливита,¹² Стефана Новог¹³ и критског архиепископа Андреју,¹⁴ односно настао је преузимањем извесних црта личности ове тројице истакнутих бораца за култ икона из времена владавине иконокластичких царева Лава III и Константина V. Дакле, измишљајући биографију светог Андреја, његов начин живљења и заслуге, те приписујући моштима овог светитеља моћ чудесног исцељења, створена је нова личност, а цариградски манастир на Криси добио је тако у посед „чудотворне мошти“ једног од бораца за култ икона, који је био „погоднија“ личност од стварног, историјског лика Филарета Милостивог, чије су се мошти заправо налазиле у поменутом манастиру.¹⁵ Стога

monuments, Paris 1994, 128–133 (нешто касније исти текст је објављен у књизи: *M. F. Auzépy, L'histoire des iconoclastes*, Paris 2007, 179–198); *D. Krausmüller, The identity, the cult and the hagiographical dossier of Andrew in Crisi*, *Rivista di studi bizantini e neoellenici* n. s. 43 (Roma 2007) 57–86.

⁷ Архитектура ове цркве, данас у склопу цамије познате под називом Коша Мустафа паша, претрпела је током векова велике измене. О овој грађевини в. на пример, *J. Pargoire, Constantinople: Saint-André de Crisis, Echos d'Orient* 13 (1910) 84–86; *A. Van Millingen, Byzantine churches in Constantinople. Their history and architecture*, London 1912, 106–118; *R. Janin, La géographie ecclésiastique de l'Empire byzantin* I, t. III, *Les églises et les monastères*, Paris 1953, 32–35; *J. Freely, A. S. Çakmak, Byzantine monuments of Istanbul*, Cambridge 2004, 259–264.

⁸ *H. Delehaye, Sinaxarium Ecclesiae Constantinopolitanae*, Bruxelles 1902, 148, 151, 152; *Јеромонах Хризостом Силоћ Хиландарац*, Православни светачник, I, Београд 1988, 97.

⁹ *Архијерископ Сергиј*, Полный месяцеслов Востока, I, Владимир 1901, 321.

¹⁰ *I. Ševčenko, Hagiography of the iconoclast period*, edd. *A. Bryer, J. Herrin, Iconoclasm*, Birmingham 1975, 114; *Auzépy, De Philarète*, 128–133.

¹¹ Ibid.

¹² Од овог мученика, познатог из Теофанове хронике, свети Андреја „у Криси“ је, између осталог, преузео име и монашки статус; о томе в. *ibid.*, 130. Због тога су неки истраживачи, попут *G. da Costa-Louilleta*, сматрали да се свети Андреја „у Криси“ понекад назива и Андреја Каливит; *idem*, *op. cit.*, 214–215.

¹³ Нарочито су подробни описи страдања светог Андреје, блиски описима разних мука светог Стефана Новог; cf. *Ševčenko, Hagiography*, 114, n. 5, 115, 116, n. 17, 129, n. 121, 122; *Auzépy, De Philarète*, 128–129, n. 62, 63. О житију светог Стефана Новог в. *M. F. Auzépy, La vie d'Etienne le Jeune par Etienne le Diacre. Introduction, édition et traduction*, Aldershot 1997.

¹⁴ *Eadem, De Philarète*, 133–134.

¹⁵ *Ibid.*, 113–130. О Филарету Милостивом, светитељу из малоазијске покрајине Пафлагоније, који постаје нарочито познат након удаје унукe Марије за византијског цара Константи-

је, према уверењу истраживача, за потребе овог престоничког манастира и непосредно након иконоборачке кризе, настало житије светог Андреје, а потом и канон, који је написао Јосиф Химнограф, скевофилак Велике цариградске цркве, чиме је било обезбеђено ширење култа овог светитеља.¹⁶ Нови светитељ, односно преподобномученик Андреја, добио је место у синаксарима и месецословима источнохришћанских цркава, у којима се помиње 17, 19 и 20. октобра.¹⁷

За тему овог рада посебно је значајно то што је животописац, градећи измишљени лик светог Андреје, имао у виду личност познатог критског архиепископа Андреје, будући да је новом, истоименом светитељу намерно додељено порекло са Крита, острва на којем је поменути византијски химнограф провео један део свог живота.¹⁸ Та околност несумњиво је доводила до преплитања и замене култова двојице светих Андреја. Тако су, на пример, средњовековни посетиоци Цариграда, односно руски ходочасници, а међу њима и Стефан Новгородски, остављали сведочанства о томе да су мошти светог Андреје Критског целивали у цариградском манастиру на Криси.¹⁹ Осим тога, до замене идентитета двојице светих Андреја, чему ћемо касније посветити нешто више пажње, долазило је и приликом препознавања њихових ликова сликаних на зидовима средњовековних храмова, нарочито онда када су њихови портрети били означавани идентичним натписима, тачније када се у натписима уз њихове представе јавља само атрибут Критски (Ἀνδρέας ὁ Κρίτης односно **АНДРЕЈ КРИТСКИ**).

* * *

Захваљујући, како је већ истакнуто у науци, великом угледу који је свети Андреја архиепископ Критски уживао због свог списатељског дела, тачније као аутор Великог канона,²⁰ значајан број његових портрета из различитих временских периода сачуван је у ликовној уметности на географски широкој територији. Сматра се да се најстарије сачуване представе светог Андреје налазе у кападокијској капели 3 у Геремеу,²¹ *exultet* свитку No 1 из катедрале у

на VI, сина царице Ирине, v. Ibid., 113–128; *A. Kazhdan, L. F. Sherry, The Tale of a Happy Fool: The Vita of St. Philaretos the Merciful* (ВНГ 1511z–1512b), *Byzantion* 66/2 (1996) 351–362 (са изворима и литературом).

¹⁶ *Auzépy, De Philarète*, 129 (са изворима и литературом).

¹⁷ *Архиепископ Сергей*, Полный месяцеслов Востока, I, 321; *Delehaye, Sinaxarium*, 148, 151, 152; *Јеромонах Хризостом Сїолоић Хиландарац*, Православни светачник, I, 97.

¹⁸ *Auzépy, De Philarète*, 133–134.

¹⁹ *Janin, Les églises et les monastères*, 33; *G. Majeska, Russian Travelers to Constantinople in the fourteenth and fifteenth centuries*, Washington 1984, 314–315; *Auzépy, De Philarète*, 134.

²⁰ *Konstantinidi, Le message idéologique*, 50; *eadem, Ο Μελισμός*, 141.

²¹ *G. Jerphanion, Les églises rupestres de Cappadoce*, I, Paris 1925, 141; *M. Restle, Die byzantinische Wandmalerei in Kleinasien*, II, Recklinghausen 1967 (план грађевине без пагинације).

Барију (X–XI век)²² и менологу за фебруар–јун из Месине (Универзитетска библиотека, San Salvatore 27, fol. 238r, XI век).²³

Најпре, важно је истаћи да је средиште култа светог Андреје било на Криту. На зидовима средњовековних грађевина овог острва очуване су бројне његове представе у виду попрсја или стојеће фигуре. При том, најистакнутије место представа светог Андреје добила је у цркви Свете Ане у Амарији из око 1225. године.²⁴ У апсиди ове кипарске цркве свети Андреја је насликан у оквиру композиције Мелизмаса. На месту на којем се најчешће сликају чувени литургичари, Јован Златоусти и Василије Велики, критски архиепископ је представљен како служи око часне трпезе са светим Титом, такође угледним епископом острва. Према мишљењу Харе Константиниди, постављањем ликовова ових локалних архијереја на угледно место у сликаном програму помануте цркве наглашено је апостолско порекло критске епископије и њена припадност православној цркви.²⁵ Истим аргументима објашњено је и присуство фронталних представа светог Андреје у кипарској цркви Богородице Кера у Крици и манастиру Светог Јована у Милопотаму на истом острву.²⁶ На истакнутом месту свети Андреја приказан је и у сликаном програму цркве светог Николе у Кириакосељи у области Хање из XIII века, где је критски архиепископ смештен у прву зону северног зида источног травеја и насликан уз светог Атанасија Великог, патријарха Александрије.²⁷ Уз светог Атанасија Александријског, свети Андреја представљен је у цркви Светог Онуфрија у Гени на Криту.²⁸

Имајући у виду сачуване представе светог Андреје, може се уочити да је његов лик у средњовековним храмовима Крита приказиван ређе од светог

²² G. Cavallo, *Rotoli di exultet dell'italia meridionale*, Bari 1973, 53, t. 9.

²³ П. Мужиош, Менолог, Београд 1973, 191; N. P. Ševčenko, *Illustrated manuscripts of the Metaphrastian Menologion*, Chicago 1990, 78.

²⁴ S. Papadaki-Oekland, *Οἱ τοιχογραφίες τῆς Ἀγίας Ἄννας στό Ἀμάρι. Παρατηρήσεις σέ μία παραλλαγή τῆς Δεήσεως, Δελτίον τῆς Χριστιανικῆς Αρχαιολογικῆς Εταιρείας 4/7 (1973–1974) 49, πίν. 9; M. Borboudakis, K. Gallas, K. Wessel, *Byzantinisches Kreta*, München 1983, 274, abb. 232; M. Bissinger, *Kreta. Byzantinische Wandmalerei*, München 1995, 65, abb. 21; *Konstantinidi*, *Le message idéologique*, 43, 48; I. Spatharakis, *Byzantine wall paintings of Crete. Rethymnon Province, I*, London 1999, 229, 271; *idem*, *Dated Byzantine wall paintings of Crete*, Leiden 2001, 7, fig. 1–2; *Konstantinidi*, *Ο Μελισμός*, 135, 141, 163.*

²⁵ *Konstantinidi*, *Le message idéologique*, 48; *eadem*, *Ο Μελισμός*, 142.

²⁶ K. Kalokyris, *The Byzantine wall paintings of Crete*, New York 1973, 137; *Konstantinidi*, *Le message idéologique*, 48. За Богородичину цркву у Крици cf. и *Borboudakis, Gallas, Wessel*, *Byzantinisches Kreta*, 432–433; K. K. Milopotamitaki, *Ο ναός της Παναγίας Κεράς Κριτσάς*, *Heraikleion* 2005, 15, 93, εικ. 9.

²⁷ Cf. *Borboudakis, Gallas, Wessel*, *Byzantinisches Kreta*, 247–248; M. Borboudakis, *Ο ναός του Αγίου Νικολάου στα Κυριακασέλια Αποκορώνου*, 10^ο ΔιεθνΚρητ Συν (2006), B2 (Χανιά 2011), 287. Иако је у књизи Светлане Томековић о представама пустињака и монаха у византијском зидном сликарству (*eadem*, *Les saints ermites et moines*, 287) светитељ приказан уз Андреју Критског означен као Атанасије Атонски, реч је, међутим, о фигури Атанасија, архиепископа Александријског; cf. *Borboudakis*, *op. cit*, εικ. 18.

²⁸ Cf. *Spatharakis*, *Dated byzantine wall paintings*, 79.

Тита²⁹– једног од седамдесеторице апостола и првог архиепископа на острву, коме је чак посвећена једна црква у Гортини,³⁰ а и од светог Кирила³¹ — трећег веома поштованог епископа поменутог критског града. Па ипак, када је представљан у критском зидном сликарству, свети Андреја је најчешће смештан поред или наспрам портрета једног или пак обојице поменутих светитеља.³²

Култ светог Андреје није имао локални значај. О поштовању овог светог изван граница критске епископије сведоче његове представе сачуване, на пример, у храму Светог Николе у истоименом селу у близини Монемвасије (XIII век),³³ у цркви Богородице Хрисафитисе у Хрисафи у Лаконији из истог столећа,³⁴ у храму Богородице Перивлепте у Охриду (1294/1295),³⁵ у Протатону на Светој Гори (око 1300. године),³⁶ у цркви Светих Кирика и Јулите у Верији (слој из XIV века),³⁷ потом на Манију, у цркви Светог Петра у Каста-

²⁹ О светом Титу v. на пример *Delehaye*, *Sinaxarium*, 921–924; *F. Halkin*, *La légende crétoise de saint Tite*, *Analecta Bollandiana* 79 (1961) 241–256; *Detorakis*, *Οι άγιοι της πρώτης βυζαντινής*, 19–45; *J. Појовић*, *Житија светих за месец август*, Београд 1976, 424–428, а за бројне представе овог епископа на зидовима критских цркава, cf. *Borboudakis*, *Gallas*, *Wessel*, *Byzantinisches Kreta*, 219, 228, 247, 249, 251, 270, 274, 279, 284, 310, 384, 434, 432–433; *Spatharakis*, *Rethymnon Province*, 124, 125, 126, 136, 228, 229, 238, 259, 266, 273, 274, 328; *idem*, *Dated byzantine wall paintings*, 7, 33, 40, 44, 48, 60, 73, 79, 108, 124, 133–134, 163; *Konstantinidi*, *Ο Μελισμός*, 135, 141, 163, 207; *I. Spatharakis*, *Byzantine wall paintings of Crete, II*, *Mylopotamos province*, *Leiden* 2010, 20, 23, 26, 38, 176, 179, 181, 182, 217, 218, 222, 245, 247, 262, 312.

³⁰ О овој грађевини v. *Borboudakis*, *Gallas*, *Wessel*, *Byzantinisches Kreta*, 365–369, abb. 325–329; *I. B. Lippolis*, *La basilica di s. Tito a Gortina*, *Corso di cultura sull'arte Ravennate e Bizantina* 44 (1998) 43–82; *A. Tantsis*, *The so-called „Athonite” type of church and two shrines of the Theotokos in Constantinople*, *Zograf* 34 (2010) 9–10, fig. 7 (са другом старијом литературом).

³¹ О овом светом v. *Delehaye*, *Sinaxarium*, 750; *Detorakis*, *Οι άγιοι της πρώτης βυζαντινής περιόδου*, 95–118; *J. Појовић*, *Житија светих за месец септембар*, Београд 1976, 141–142, а за његове представе у зидном сликарству Крита cf. *Borboudakis*, *Gallas*, *Wessel*, *Byzantinisches Kreta*, 219, 247, 249, 270, 284; *Spatharakis*, *Rethymnon Province*, 46, 228, 229, 238, 259, 274, 328; *idem*, *Dated byzantine wall paintings*, 31, 65, 73, 76, 108, 163, 191, 219–220; *idem*, *Mylopotamos province*, 20, 23, 26, 37, 38, 59, 60, 78, 79, 81, 84, 262, 312.

³² За такве примере cf. *Borboudakis*, *Gallas*, *Wessel*, *Byzantinisches Kreta*, 248–249, 432–433; *Konstantinidi*, *Le message idéologique*, 43, 48; *Spatharakis*, *Rethymnon Province*, 228, 229, 273; *idem*, *Dated byzantine wall paintings*, 7, 79; *Konstantinidi*, *Ο Μελισμός*, 135, 141, 163; *Spatharakis*, *Mylopotamos province*, 20, 23, 26, 37, 38, 262, 312.

³³ Cf. *N. B. Drandakis*, *Οι τοιχογραφίες του Άγίου Νικολάου στον Άγιο Νικόλαο Μονεμβασίας*, *Δελτίον τής Χριστιανικής Αρχαιολογικής Έταιρείας* 9 (1977–1979) 42.

³⁴ *J. P. Albani*, *Die byzantinischen Wandmalereien der Panagia Chrysaphitissa — Kirche in Chrysapha/Lakonien*, *Athen* 2000, 39–40, 76, Taf. 30.

³⁵ У поменутој охридској цркви свети Андреја је насликан у, за њега уобичајеној, архијерејској одећи и са књигом у рукама на јужној страни олтарског простора, у оквиру фриза попрсја архијереја смештеног изнад композиције Литургијске службе отаца цркве; уп. *Ц. Грозданов*, *Попрсја архијереја у олтару цркве Богородице Перивлепте у Охриду*, *Зограф* 32 (2008) 83, сл. 15; *М. Марковић*, *Иконографски програм најстаријег живописа цркве Богородице Перивлепте у Охриду*. Попис фресака и белешке о појединим програмским особеностима, *Зограф* 35 (2011) 121 (са другом старијом литературом).

³⁶ *N. Toutos*, *G. Fousteris*, *Εδρετήριον τής Μνημειακής Ζωγραφικής του Άγίου Όρους 10ος–17ος αιώνας*, *Athena* 2010, 50, 55.

³⁷ *Th. Papazotos*, *Η Βέροια και οι ναοί της*, *Athena* 1994, 179.

нији (XIV век),³⁸ те у цркви Часног крста „ту Агиасмати” у Платанистаси на Кипру (XV век),³⁹ цркви Симеона Богопримца у Зверинем манастиру у Новгороду,⁴⁰ итд. О присуству представе светог Андреје у каснијем византијском живопису сведоче његови ликови у олтарским програмима цркве Успења Богородице у Калабаки, Богородичине цркве у Скрипу код Орхоменоса (Беотија), храму Светог Мине у Монодендри (Епир), потом у егзонартексу цркве Светог Николе у манастиру Филантропинон, као и у низу манастира на Светој Гори.⁴¹ Реч је, дакле, о представама критског архиепископа у Великој лаври (ђаконикон манастирског католикона и параклис светог Николе),⁴² Ивиرونу (ђаконикон манастирског католикона),⁴³ Хиландару,⁴⁴ Дионисијату,⁴⁵ Кутлумушу (олтарски простор католикона),⁴⁶ Пантократору (проскомидија католикона),⁴⁷ Дохијару (ђаконикон манастирског католикона),⁴⁸ Ставроники (олтарски простор манастирског католикона),⁴⁹ Ксенофону (ђаконикон и припрата старог католикона).⁵⁰ О пракси приказивања светог Андреје Критског и у другим сликарским техникама сведочи, примера ради, хексаптих из манастира Свете Катарине на Синају,⁵¹ икона из цркве Христа Елкоменоса у

³⁸ N. B. Drandakis, "Ερευναί εις τήν Μεσσηνιακήν Μάνην, Πρακτικά τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἐταιρείας (1976) 219. У овом раду, Драндакис је сликарство у цркви Светог Петра у Кастанјији датовано у XIII век (ibid., 220). За датовање живописа у овом храму у наредно, XIV столеће v. S. Kalopissi-Verti, Stylistic trends in the palaeologan painted churches of the Mani, Peloponnese, *Древнерусское искусство. Византия и древняя Русь. К 100-летию Андрея Николаевича Грабара*, С.-Петербург 1999, 200.

³⁹ Реч је о данас веома оштећеној представи критског архиепископа; cf. A. Stylianou — J. A. Stylianou, *The painted churches of Cyprus*, London 1985, 217.

⁴⁰ Л. И. Лифушиц, Монументальная живопись Новгорода XIV–XV веков, Москва 1987, 519.

⁴¹ За наведене споменике cf. A. G. Tourta, Οι ναοί του Αγίου Νικολάου στη Βίτσα και του Αγίου Μηνά στο Μονοδένδρι, Athena 1991, 57, 63; *Monasteries of the island of Ioannina*. Painting, ed. M. Garidis, A. Paliouras, Ioannina 1993, 214, 220, fig. 280; *Konstantinidi*, Le message idéologique, 42–43.

⁴² A. Semoglou, Le décor mural de la chapelle athonite de Saint-Nicolas (1560). Application d'un nouveau langage pictural par le peintre thébain Frangos Catellanos, Paris 1999, 93, pl. 68a; *Toutos*, Fousteris, op. cit., 68, 71, 76, 78.

⁴³ *Toutos*, Fousteris, op. cit., 170, 172.

⁴⁴ Осим у олтарском простору католикона манастира Хиландара, о чему ће бити речи касније, критски свети Андреја насликан је у хиландарској келији Успења Богородице надомак Кареје, познатој као Моливоклисија, као и у параклисима Светог Ђорђа и Светог Јована Претече у истом манастиру; S. Pantzarides, Οι τοιχογραφίες του παρεκκλησίου Κοιμήσεως Θεοτόκου (Μολυβοκκλησιάς) Καρυές Άγιον Όρος, Thessaloniki 2006, 65–66, εικ. 45; *Toutos*, Fousteris, op. cit., 181, 183, 200, 201, 214–215, 230.

⁴⁵ У овом светогорском манастиру, свети Андреја је представљен у олтарском простору католикона, потом у манастирској трпезарији, као и у цркви светих Бесребреника метоха Моноксилити; Ἱερά Μονή Διονυσίου. Οι τοιχογραφίες του καθολικού, Άγιον Όρος 2003, εικ. 92; *Toutos*, Fousteris, op. cit., 236, 239, 263–264, 293.

⁴⁶ *Toutos*, Fousteris, op. cit., 298, 301.

⁴⁷ Ibid., 318, 321.

⁴⁸ Ibid., 339, 342.

⁴⁹ Ibid., 377, 380.

⁵⁰ Ibid., 396, 398, 403, 404.

⁵¹ G. Galavaris, An eleventh century hexptych of the Saint Catherine's monastery at Mount Sinai, Venice-Athens 2009, 116, fig. 13.

Монемвасији аутора Еманиула Цанеса,⁵² и позната икона три јерарха аутора Михаила Дамаскина, која се чува у колекцији Ловерду у Византијском музеју у Атини.⁵³ Када је реч о рукописној илуминацији, требало би, између осталог, поменути представу критског архиепископа Андреје из менолога који се налази у оксфордској библиотеци Бодлејани (gr. th. f. 1, fol. 46r).⁵⁴

И у српској средини свети Андреја Критски био је поштован као свети-тељ. О томе сведоче представе у зидном сликарству, као и његово помињање у хагиографским изворима. Тако, на пример, рукопис Дечани 32 (крај XIII — почетак XIV века) садржи службу светом Андреји, који је у овом минеју за јул и август означен као Андреја Јерусалимски.⁵⁵ У менологу Никодимовог типика, најстаријег сачуваног српског типика, памјат **с(вѣ)т(а)го в(тѣ)ца на-шего аньдѣѣне крит(ъ)скаго** предвиђена је за 4. јул.⁵⁶ Служба критском свети-тељу укључена је у минеје за јул, као што су рукописи Торовић 15 (УБ Београд, четврта деценија XIV века), Хиландар 147 (четврта деценија XIV века), Дечани 35 (седма деценија XIV века) и Пећ 42 (прва четвртина XV века).⁵⁷ У последњем поменутом рукопису, Пећ 42, свети отац Андреја је означен као архиепископ Крита јерусалимског.⁵⁸ На исти начин познати химнограф озна-чен је и у календару рукописа Дечани 53, стиховном прологу за јун–август из 1394. године.⁵⁹

Када је реч о монументалном живопису, требало би на почетку поменути портрет светог Андреје Критског из Богородичине цркве у Студеници. Уколико су сликари из XVI века, како се сматра, доследно поновили првобитно сликарство у студеничком јужном вестибилу, у задужбини Стефана Немање нала-

⁵² *М. Αγγρέβη, Ἐγνωστὴ εἰκόνα τοῦ ἁγίου Ἀνδρέα Κρήτης στῆ Μονεμβάσια, ἔργο τοῦ Ἐμμανουήλ Τζάνε, ΔΧΑΕ 30 (2009) 259–269, епк. 1–4.*

⁵³ О овој икони v. *М. Acheimastou-Potamianou, Εἰκόνα τριῶν Ἱεραρχῶν τοῦ Μιχαήλ Δαμασκίνοῦ, Ἀρχαιολογικὰ Ἀνάλεκτα ἐξ Ἀθηνῶν 19 (1986) 83–97.*

⁵⁴ Представа светог Андреје из овог рукописа није усклађена са подацима из његовог житија. Будући да критски архиепископ пре смрти није претрпео мучење, није јасно због чега је на минијатури иза њега приказан целат који замахује мачем; cf. *I. Hutter, Corpus der byzantinischen Miniaturenhandschriften. Oxford Bodleian library, II, Stuttgart 1978, 27, Abb. 86; Galavaris, op. cit., 116.*

⁵⁵ *Т. Субојин-Голубовић, Типологија најстаријих српских минеја XIII и XIV века у светлу упоредних српско-византијских кодиколошких истраживања, Београд 1986, 94, 143 (магистарски рад); исџа, Минеји у Даниловом времену, ур. В. Ј. Бурић, Архиепископ Данило II и његово доба, Београд 1991, 254–255; Д. Богдановић, Јб. Шпављанин-Ворђевић, Б. Јовановић-Сийичевић, Јб. Васиљев, Ј. Цернић, М. Гроздановић-Пајић, Опис ћирилских рукописних књига манастира Високи Дечани, I, Београд 2011, 105 (у даљем тексту: Опис ћирилских рукописних књига манастира Високи Дечани).*

⁵⁶ Типик архиепископа Никодима, II, ур. Ђ. Трифуновић, Београд 2007, 113а.

⁵⁷ *Субојин-Голубовић, Типологија најстаријих српских минеја, 143; исџа, Минеји у Даниловом времену, 254–255; Опис ћирилских рукописних књига манастира Високи Дечани, 112; Т. Субојин-Голубовић, Календари српских рукописа прве половине XV века, ЗРВИ 43 (2006) 179–180.*

⁵⁸ *Субојин-Голубовић, Календари српских рукописа, 179–180.*

⁵⁹ Исто; Опис ћирилских рукописних књига манастира Високи Дечани, 180.

зила се најстарија представа светог Андреје у српском средњовековном живопису. У доњој зони јужног вестибила, односно на источном зиду тог простора, критски светитељ приказан је као један у низу најпознатијих мелода византијског света.⁶⁰ Уз његов лик исписан је натпис, данас делимично оштећен и видљив **СТЪИ АНДРЕА КРІТАСКИ**.⁶¹ Представа светог Андреје, истакнутог црквеног писца, у непосредној близини монаха песника не изненађује,⁶² али је на студеничкој фресци представљен у одећи јерарха. Осим тога, није случајно што је управо свети Андреја насликан уз представу Мајке Божије у ниши, на коју указује десном руком. Овај славни византијски химнограф био је аутор више беседа на празнике Рођења и Успења Богородице, а његови стихови славе и величају Богородицу као скинију, златну вазу и свећњак, процветалу Аронову палицу и духовну гору из Даниловог пророчанства.⁶³

Осим у студеничком католикону, лик светог Андреје Критског насликан је и у Благовештенској цркви манастира Градца. Уз фигуру светитеља представљеног у горњој зони северног зида протезиса сачуван је део натписа **АНДРЕА** (сл. 1). На основу физиономије, типичних црта лица и поменутог остатка натписа, може се закључити да је реч о чувеном критском архиепископу. Приказан је, како га и описује ерминија Дионисија из Фурне,⁶⁴ као старији човек, густе, кратке седе косе и краће браде. Одевен је у стихар чији су рукави затегнути наруквицама. Преко стихара пребачен је богато украшен епитрахил, са ресама везаним у кићанке на завршецима. Носи набедреник и амофор, а у десној руци свети Андреја држи делимично отворен свитак. Фреска из градачке цркве најстарија је познати српски пример његовог укључивања међу најугледније свете оце васељенске цркве, насликане у оквиру симболичне представе Службе архијереја. Представник критске цркве, свети Андреја, представљан је у оквиру композиције Литургијске службе отаца цркве и у српском сликарству наредног столећа. Тако је, рецимо, приказан у живопису цркве Светог Никите код Скопља (сл. 2).⁶⁵ У овом храму, свети Андреја

⁶⁰ С. Пејковић, Зидно сликарство на подручју Пећке патријаршије 1557–1614, Нови Сад 1965, 168; М. Кашанин, М. Чанак-Медић, Ј. Максимовић, Б. Тодић, М. Шакоџа, Манастир Студеница, Београд 1986, 140 (Б. Тодић); Р. Николић, Конзерваторски запис о живопису светог Саве у Богородичиној цркви манастира Студенице, II део, Саопштења XIX (1987) 78; G. Babić, Les moines-poètes dans l'église de la Mère de Dieu à Studenica, ур. В. Кораћ, Студеница и византијска уметност око 1200. године, Београд 1988, 206.

⁶¹ На идентичан начин свети Андреја Критски сигниран је у припрати Пећи, што је још један показатељ да су исти мајстори у XVI веку живописали фреске у припрати Пећке патријаршије и у наосу и припрати студеничке Богородичине цркве.

⁶² Уосталом и ерминије Дионисија из Фурне и породице Зографски налажу да се свети Андреја представља међу песницима; ур. М. Медић, Стари сликарски приручници, II, Београд 2002, 552; *исти*, Стари сликарски приручници, III, Београд 2005, 425.

⁶³ Cf. на пример PG 97, col. 805–881, 1072–1089, 1096–1105; R. P. E. Mercénier, La prière des églises de rite byzantine, II/1, Monastère de Chevetogne 1953, 368; J. Ledit, Marie dans la liturgie de Byzance, Paris 1976, 92–94.

⁶⁴ Медић, Сликарски приручници, III, 395.

⁶⁵ V. R. Petković, La peinture serbe du Moyen âge, II, Београд 1934, 36; П. Миљковић-Пећек, Делото на зографите Михаило и Еутихиј, Скопје 1967, 54; Б. Тодић, Српско сликарство у

је смештен на северни зид протезиса, као учесник у свечаној литургији. Сходно томе, насликан је у архијерејској одећи, па је са становишта иконографије његова представа у овој цркви сасвим уобичајена. Он обема рукама држи свитак с исписаним текстом из дела обреда после Узношења на литургији по Јовану Златоустом: **и кще приносим ти словесноују сию и ве(зкрывнью слѣжвѣ).**⁶⁶ Као архијереј, свети Андреја је насликан у целој фигури у доњој зони живописа Хиландара, у пролазу према ђаконикону.⁶⁷ У још једној Милутиновој задужбини, у Краљевој цркви у Студеници, овај критски светитељ добио је место у олтарском простору, али је ту приказан у попрсју на северној страни апсиде, изнад композиције Причешћа апостола.⁶⁸ Током XIV века лик светог Андреје Критског сликао се и у приказима календара на зидовима српских цркава, и то у Старом Нагоричину,⁶⁹ Грачаници,⁷⁰ а помишља се да је тако могао бити представљен и у менологу Дечана.⁷¹ Представа светог Андреје у виду стојеће фигуре у доњој зони протезиса цркве Светог Јована Богослова у Земену, од које је данас преостао само натпис, сведочи о обичају приказивања овог чувеног византијског химнографа и у властеоским задужбинама.⁷²

Немогућност поузданог препознавања представа светог Андреје у фреско-програмима црквених грађевина XV столећа не указује нужно на то да је поштовање овог критског епископа запостављено у доба Моравске Србије. У сваком случају, представе овог црквеног писца срећу се у српском сликарству у доба обновљене Пећке патријаршије. Тако је свети Андреја Критски насликан међу најуваженијим хришћанским црквеним оцима који учествују у симболичном обреду литургије, као стојећа фигура у доњој зони живописа олтарске апсиде манастира Пиве.⁷³ У овом храму је чувени византијски химнограф представљен у архијерејској одећи, као времешан светитељ седе косе и кратке седе браде, са исписаним развијеним свитком у рукама (сл. 3).⁷⁴ Као архијереј, свети Андреја је приказан у манастиру Жежевици код Чачка⁷⁵ и у припрати

доба краља Милутина, Београд 1998, 148, 260, 344; *М. Марковић*, Манастир Светог Никите код Скопља — историја и живопис, Београд 2004 (непубликована докторска дисертација) 125, 151.

⁶⁶ *Ј. Пойовић*, Божанствене литургије, Београд 1978, 59; *Марковић*, нав. дело, 86. Свитак с истим цитатом држи у руци и свети Григорије Чудотворац приказан у Краљевој цркви у Студеници; cf. *Г. Бабић*, Краљева црква у Студеници, Београд 1987, 130, сл. 88.

⁶⁷ *Тодић*, Српско сликарство, 148, 352; *Tutos, Fusteris*, op. cit., 181, 183.

⁶⁸ *Бабић*, Краљева црква, 130–131, 232.

⁶⁹ *Мијовић*, Менолог, 280, сл. 85; *Б. Тодић*, Старо Нагоричино, Београд 1993, 80.

⁷⁰ *Мијовић*, Менолог, 301; *Б. Тодић*, Грачаница — сликарство, Београд–Приштина 1988, 106.

⁷¹ *С. Кесић-Русић*, *Д. Војводић*, Менолог, ур. *В. Ј. Ђурић*, Зидно сликарство Дечана. Грађа и студије, Београд 1995, 414, т. III, 42d, сл. 9.

⁷² *Л. Мавродинова*, Земенската црква. Историја, архитектура, живопис, Софија 1980, 45, 191; *И. М. Борђевић*, Зидно сликарство српске властеле у доба Немањића, Београд 1994, 169.

⁷³ *Пејковић*, Зидно сликарство на подручју Пећке патријаршије, 198.

⁷⁴ Овом приликом, желим да изразим захвалност колеги Милану Радујку, који ми је уступио снимак представе светог Андреје из манастира Пиве за објављивање.

⁷⁵ *Пејковић*, Зидно сликарство на подручју Пећке патријаршије, 208; *исти*, Фреске олтарског простора у цркви Жежевици из 1609. године — дело Георгија Митрофановића, Саопштења 34 (2002) 250.

Пећке патријаршије.⁷⁶ Наиме, у Жежевици критски архиепископ представљен је допојасно у другој зони проскомидије, док је у Пећи приказан у оквиру сликаног календара под 4. јулом и означен натписом *сѣѣи анѣдрѣа критаскы*, идентичним оном у јужном вестибилу Богородичине цркве у Студеници.⁷⁷

Примери из познијег сликарства, попут представа светог Андреје из олтарских простора испоснице Светог Саве Освећеног у Кареји, манастира Враћевшнице, цркве Рођења Богородице и параклиса Светих арханђела у Хиландару, као и из сликаног календара из храма Светог Николе у Пелинову, указују да је поштовање славног византијског химнографа као светитеља било присутно код Срба и у XVIII столећу.⁷⁸

Судећи по сачуваним примерима може се закључити да је у иконографским програмима византијских храмова свети Андреја Критски приказиван најчешће у олтарском простору, међу фигурама архијереја. Уосталом, и најстарије познате ерминије, Први јерусалимски рукопис и књига попа Данила, тј. Други јерусалимски рукопис, као и сликарски приручници Дионисија из Фурне и породице Зографски препоручују његово сликање међу светим јерарсима.⁷⁹ Такође, свети Андреја је са ознакама архијерејског достојанства приказан на листу за 4. јули у Строгановском сликарском приручнику.⁸⁰ Дакле, имајући у виду сачуване представе критског архиепископа може се рећи да је у византијској уметности свети Андреја најчешће представљан као стојећа или попрсна фигура, у архијерејској одећи, са затвореном књигом или ротулусом у руци. На овај начин приказиван је и изван сликаног програма главне апсиде или бочних просторија светилишта, односно покрај представника истих или различитих светитељских група. Тако је, на пример, свети Андреја насликан у архијерејском руху на западном зиду наоса, поред истакнутог монаха Теодосија Киновијарха, у храму Богородице Хрисафитисе у Хрисафи,⁸¹ а у истом иконографском типу приказан је у егзонартексу манастира Филантропинона у Јањини међу посебно одабраним црквеним достојанственицима.⁸² Физиономске карактеристике светог Андреје биле су прилично постојане, те се редовно приказивао, како предлажу поменуте сликар-

⁷⁶ *Мијовић*, Менолог, 373.

⁷⁷ Уп. нап. 61 у овом раду.

⁷⁸ За наведене споменике уп. *Љ. Шево*, Српско зидно сликарство 18. вијека у византијској традицији, Бања Лука 2010, 249, 250, 265, 300, 307 (са старијом литературом). Када је реч о живопису цркве светог Ђорђа у манастиру Враћевшници, важно је напоменути да је у појединим радовима, вероватно грешком, назначено да је свети Андреја Критски насликан у наосу (*Д. Милисављевић*, Враћевшница. Цртежи фресака, Нови Сад 1990, 20; *Шево*, Српско зидно сликарство 18. вијека, 265). Овај критски светитељ је у Враћевшници насликан заправо на јужном зиду ђаконикона у, за њега уобичајеној, архијерејској одећи и са отвореним свитком у рукама, уп. *Р. Сѣјанић*, Манастир Враћевшница, Горњи Милановац 1980, 29; *Љ. Шево*, Неке посебности у програму и иконографији живописа у Враћевшници, Саопштења 42 (2010) 134.

⁷⁹ *Медућ*, Сликарски приручници, II, 193, 359, 540; *исѣи*, Сликарски приручници, III, 395.

⁸⁰ Строгановский лицевой подлинник (конца XVI и начала XVII столетия), Москва 1869, илустрација за дан 4. јули.

⁸¹ Cf. *Albani*, op. cit., Taf. 30.

⁸² Monasteries of the island of Ioannina, 214, 220, fig. 280

ске ерминије, као времешан човек, седе косе и браде. Ипак, приметно је да су сликари приликом приказивања лика критског архиепископа варирали облик и дужину његове браде. Стога је он представљан са дужом и при крају суже- ном брадом (црква Свете Ане у Амарији на Криту), те са краћом или, пак ду- жом брадом раздвојеном у два прамена (Свети Никита, Пећка патријаршија, Дионисијат, Ставроникита, на пример), као и са кратком заобљеном брадом (Градац, Богородица Перивлепта у Охриду, Пива). Осим поменутог, знатно чешћег и популарнијег приказа светог Андреје као архијереја, примењивана су још нека иконографска решења у представљању његовог лика. Наиме, критски светитељ је био сликан у архијерејској одећи и са монашком капом (икона из цркве Христа Елкоменоса аутора Емануила Цанеса) или пак у монашкој ризи, као на календарској икони, хексаптиху из манастира Свете Катерине на Синају и у трпезарији манастира Дионисијата. Представа светог Андреје из овог светогорског манастира је нарочито занимљива будући да се по иконографском решењу и по месту у програму разликује се од свих до са- да наведених примера. Наиме, иако поменути сликарски приручници не пред- виђају његово приказивање међу монасима, у трпезарији поменутог манасти- ра свети Андреја је представљен међу истакнутим монасима и пустиножите- љима византијског света, а не у оквиру скупине светих архијереја.⁸³ Приказан је у одори великосхимника, односно одевен је у стихар, има аналав с врпцама, уобичајен део монашке одеће, и мандију, на којој су у висини груди квадратни нашивци, познати као тавлиони. Критски архиепископ је насликан као старац високог чела, седе косе и браде раздвојене у два дуга прамена и са исписаним свитком у левој руци. У низу светих монаха из светогорске трпезарије само су на мандији светог Андреје изведени нашивци, тавлиони, што јасно указује да је он истовремено приказан и као монах и као епископ. Постојање овакве иконографске варијанте у приказивању његовог лика није необично, будући да је свети Андреја био монах у јерусалимској цркви Светог Гроба пре него што је рукоположен за архиепископа града Гортине на Криту. Уосталом о обичају приказивања, додуше не тако честом, епископа у монашкој одећи сведоче примери из цркве Свете Тројице у манастиру Јована Златоустог код Куцовендија на Кипру,⁸⁴ потом из припрате хиландарског католикона (свети Јован Златоусти у илустрацији догађаја из његовог живота),⁸⁵ те из Богороди- чине цркве у Пећи (српски архиепископ Данило II),⁸⁶ припрате цркве Прео-

⁸³ Cf. *G. Millet*, *Monuments de l'Athos*, Paris 1927, pl. 214. Представа светог Андреје Критског из манастира Дионисијата објављена је и у књизи Јустина Поповића (*исѣи*, Житија светих за месец јули) на страници 63, али је грешком означено да је реч о светом Андреји из ма- настира Русану. Осим тога, у сликаном програму овог манастира на Метеорима нема представе критског архиепископа. За живопис у манастиру Русану cf. на пример *S. Choulia, J. Albani*, *Me- teora. Architecture — Painting*, Athens 1999, 49–53.

⁸⁴ *Б. Тодић*, *Сликаство припрате Зрза и богослужење Страсне седмице*, Зограф 35 (2011) 214, нап. 19 (са наведеном старијом литературом).

⁸⁵ *М. Марковић*, *Илустрације патеричких прича у припрати хиландарског католикона*, ур. *В. Кораћ*, *Осам векова Хиландара*, Београд 2000, 506, нап. 3.

⁸⁶ *К. Валтер*, *Значење портрета Данила II као ктитора у Богородичиној цркви у Пећи*, ур. *В. Ј. Ђурић*, *Архиепископ Данило II и његово доба*, Београд 1991, 355–358, сл. 1; *Тодић*,

бражења манастира Зрза код Прилепа,⁸⁷ Руденице (архиепископ Сава Српски),⁸⁸ припрате манастира Светог Николе у Дабру (српски патријарх Макарије),⁸⁹ трпезарија Велике лавре и Ставрениките на Светој Гори,⁹⁰ цркве Светог Николе у Сеславском манастиру код Софије и иконе Христа Пантократора из Јетропољског манастира Свете Тројице у западној Бугарској (свети Иларион Мегленски),⁹¹ итд.

Слично је било и у српској средњовековној средини. Свети Андреја архиепископ Критски је у нашим средњовековним храмовима, једнако као и у другим црквама источнохришћанског света, приказиван најчешће у олтарском простору, међу фигурама архијереја. Насупрот обичају поштованом на Криту, где је овај црквени песник сликан најчешће у близини светог Тита и светог Кирила, двојице веома поштованих и познатих критских светитеља, у српском средњовековном живопису, у оквиру приказа Литургије светих отаца, свети Андреја је неколико пута представљен у групи архијереја других епископских катедри и различитих епоха. При том, смештан је поред или у близини угледних представника помесних цркава и епископија, као што су Епифаније Кипарски (Свети Никита, Хиландар), Јевстатије Солунски (Свети Никита, Краљева црква у Студеници) и Кирил Александријски (Пива), потом уз Германа I, цариградског патријарха и писца (Краљева црква у Студеници), као и до светог Силвестра, римског папе (Пива), итд. Представа кипарског светитеља у одећи јерарха, као стојећа или допојасна фигура, среће се и на другим местима у цркви, пре свега у илустрованим менолозима (припрате Старог Нагоричина и Пећке патријаршије, северозападна купола Грачанице, на пример). Такође, изван иконографског програма олтарског простора свети Андреја је насликан у архијерејском руху, како је поменуто, и у студеничком католикону. Иако приказивање фигуре светог Андреје у архијерејској одећи изван олтарског простора није било неуобичајено у византијском живопису и, премда сликарски приручници Дионисија из Фурне и породице Зографски

Сликарство припрате Зрза, 214; *Т. Сјародубцев*, Сакоc црквених достојанственика у средњовековној Србији, ур. *Б. Крسمановић, Љ. Максимовић, Р. Радић*, Византијски свет на Балкану, II, Београд 2012, 543, нап. 96.

⁸⁷ *Тодић*, Сликарство припрате Зрза, 213–215.

⁸⁸ *Л. Мирковић*, Руденица, Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор 11 (Београд 1931) 103, сл. 8; *Д. Милошевић*, Иконографија светог Сава у средњем веку, ур. *В. Ј. Ђурић*, Сава Немањић — Свети Сава. Историја и предање, Београд 1979, 310–311; *Г. Субојић*, Иконографија светог Сава у време турске власти, ур. *В. Ј. Ђурић*, Сава Немањић — Свети Сава. Историја и предање, Београд 1979, 351; *Сјародубцев*, нав. дело, 543, нап. 96.

⁸⁹ *С. Пејић*, Манастир Свети Никола Дабарски, Београд 2009, 130, 271–272.

⁹⁰ Cf. *Millet*, Monuments de l'Athos, 145/ 2–3, 166; *M. Chatzidakis*, Ὁ κρητικός ζωγράφος Θεοφάνης. Ἡ τελευταία φάση τῆς τέχνης του στὶς τοιχογραφίες τῆς Ἱερᾶς Μονῆς Σταυρονικήτα, Ἄγιον Ὅρος 1986, εἰκ. 206–207.

⁹¹ У оба поменута случаја свети Иларион, мегленски епископ, приказан је у друштву тројице пустиножитеља, светог Прохора Пчињског, светог Јоакима Осоговског и светог Гаврила Лесновског; в. *М. Марковић*, Одблесци култа Св. Илариона Мегленског у поствизантијској уметности на Балкану, Зборник Матице српске за ликовне уметности 32–33, I (2003) 218–219 (са наведеном литературом).

препоручују сликање овог светитеља и међу византијским црквеним песницима,⁹² колико нам је познато, само је у задужбини Стефана Немање, критски архиепископ приказан у јужном вестибилу, и то међу представницима познатих црквених песника. Сходно томе, пример из Богородичине цркве у Студеници представља јединствено решење у целокупном српском зидном сликарству, па и шире.

* * *

Када је реч о другом светом Андреји чије су се мошти „налазиле“ у цркви на Криси, с разлогом се може претпоставити да је његов култ био подстицан из Цариграда одакле се даље ширио у остале крајеве хришћанског света. Међутим, култ овог преподобномученика током средњег века није био нарочито развијен. Судаћи по сачуваној ликовној грађи, свега неколико представа светог Андреје „у Криси“ сачувано је у зидном и минијатурном византијском сликарству. Овај светитељ је, при том, редовно приказиван у монашкој ризи, као старац седе косе и браде, што је у складу са чињеницом да је завршио живот у зрелом добу. На тај начин лик светог Андреја „у Криси“ је описан у сликарском приручнику Дионисија из Фурне, као и у ерминији породице Зографски.⁹³ У истим сликарским приручницима свети Андреја се помиње у оквиру упутстава за сликање календара, тачније под 17. октобром препоручено је сликање сцене његовог страдања.⁹⁴ Сходно томе, у менолошким илустрацијама преподобномученик са Крита приказиван је у рубрици за 17. октобар, као стојећа или допојасна фигура, сам или покрај пророка Осије, који се такође слави тога дана, или је пак под истим датумом представљан у оквиру сцене сопственог страдања. Неколико представа критског преподобномученика у монашкој одећи срећемо у рукописним илуминацијама, као у менологу за октобар из Историјског музеја у Москви (грч. 175, fol. 114v и fol. 122v), потом у месецословима минеја за исти месец који се чувају у Ватиканској библиотеци (Vat. gr. 1679, fol. 149v.) и библиотеци Грчке патријаршије у Цариграду (Chalke τῆς μονῆς 80, fol. 119r).⁹⁵

У приказима календара, илустрованих на зидовима византијских цркава, критски преподобномученик је под 17. октобром био сликан у виду стојеће фигуре у пуној висини, као у манастиру Козији (XIV век), где је свети Андреја означен као (**АНДРЕИ КРИТСКИ**) и приказан у друштву пророка Осије, који се празнује истог датума.⁹⁶ Покрај поменутог пророка свети Андреја је у виду стојеће монашке фигуре насликан и на менолошкој икони за октобар из Дам-

⁹² *Медућ*, Сликарски приручници, II, 552; *исти*, Сликарски приручници, III, 425.

⁹³ *Медућ*, Сликарски приручници, II, 515; *исти*, Сликарски приручници, III, 485.

⁹⁴ Исто.

⁹⁵ *Мијовић*, Менолог, 200; *Ševčenko*, Illustrated manuscripts, 55–56, 114, 163.

⁹⁶ *Мијовић*, Менолог, 351, сх. 62, сл. 237.

бартон Оукса.⁹⁷ Чешће је, пак, под 17. даном месеца октобра представљана сцена његовог страдања. Неколико таквих примера сачувано је у сликарству Свете Горе. Представа мученичке смрти светог Андреје „у Криси“, старца седе косе и браде приказаног у тренутку када му јеретик одсеца ногу, краси припрате католикона манастира Кутлумуша, Дионисијата (сл. 4) и Дохијара, а под поменути датумом иста композиција се јавља и у сликаном менологу трпезарија манастира Велике лавре и Дионисијата.⁹⁸ Сцена страдања преподобномученика Андреје краси и припрате манастира Варлаам и Русану на Метеорима, те припрату католикона манастира Галатаки на Еубеји,⁹⁹ као и католикон манастира Светог Мелетија на падинама Китероне (Беотија).¹⁰⁰

Осим представа светог Андреје „у Криси“ у менолошким илустрацијама, постоје и његови прикази у виду појединачне стојеће фигуре у доњој зони живописа, када је сликан уз изабрану групу светих. Тако су свети Андреја „у Криси“ и свети Стефан Нови добили место покрај улаза који води у припрату католикона манастира Ватопеда. Преподобномученик са Крита је, при том, насликан на северној страни источног зида егзонартекса, поред светог Саве Српског, на слоју из 1819. године.¹⁰¹ Натписом је означен као Ἀνδρέας ὁ ἐν τῇ Κρίσει. Представљен је у монашкој одећи и са аналавом, као старац седе косе и краће седе браде раздвојене у два прамена, који у левој руци држи развијен свитак (сл. 7).¹⁰²

Преподобномученик Андреја „у Криси“ поштован је и у српској средњовековној средини. Овај свети, поменут је најпре у најстаријем сачуваном српском типичу, Никодимовом преводу Јерусалимског типика из 1319. године. У месецослову овог типика, у рубрици за 17. октобар, на другом месту иза пророка Осије, наведено је сећање на **с(в)ет(а)го прѣподобном(оу)ч(е)н(и)ка андрѣк иже въ криси** и његово мучење.¹⁰³ Служба овом светом присутна је у неколиким српским химнографским зборницима, минејима са октобарским службама. Реч је, наиме, о рукописима из Народне библиотеке Србије бр. 486 (mineј за октобар, 1360/1370. година) и бр. 646 (mineј за септембар–октобар,

⁹⁷ M. G. Ross, Catalogue of the Byzantine and Early Medieval Antiquities in the Dumbarton Oaks Collection, I, Washington 1962, 109, pl. LXII.

⁹⁸ Неке од сцена страдања објављене су код Millet, Monuments de l'Athos, 146/2 (трпезарија Велике лавре), 234/1 (припрата Дохијара). Од литературе за поменуте светогорске манастире cf. J. J. Yiannias, The wall paintings in the trapeza of the Great Lavra on Mount Athos: A study in Eastern Orthodox refectory art, Pittsburgh 1971, 283 (докторска дисертација); Ἱερά Μονή Ἁγίου Διονυσίου. Οἱ τοιχογραφίες τοῦ καθολικοῦ, Ἁγίου Ὄρος 2003, εἰκ. 474; Toutos, Foustieris, op. cit., 87, 91, 242–243, 266, 268, 306, 309, 344–345 (са другом старијом литературом).

⁹⁹ T. Kanari, Les peintures du catholicon du monastère de Galataki en Eubée, 1586. Le narthex et la chapelle de Saint Jean le Précurseur, Athènes 2003, 52, 82–83, 93, pl. 20a.

¹⁰⁰ H. Deliyanni-Doris, Die Wandmalereien der Lite der Klosterkirche von Hosios Meletios, Munich 1975, pl. 9, 10.

¹⁰¹ Toutos, Foustieris, op. cit., 129, 130.

¹⁰² Овом приликом, желим да изразим захвалност колеги Димитриосу Лиакосу, који ми је уступио снимак представе преподобномученика Андреје из католикона манастира Ватопеда за објављивање.

¹⁰³ Типик архиепископа Никодима, II, ур. Б. Трифуновић, Београд 2007, 52a.

1360/1370. година), потом о рукописима Пећ 49 (mineј за септембар–новембар, трећа четвртина XIV века) и Хиландар 142 (mineј за септембар–октобар, четврта деценија и последња четвртина XIV века).¹⁰⁴ Такође, и у празничном mineју за септембар–март, Црколез 7 (1430/1440. година) и стиховном прологу за септембар–децембар, Дечани 59 (прва деценија XVI века) прославља се памет критског преподобномученика.¹⁰⁵ У Коришком прологу из 1573. године, рукопису који се чува у Народној библиотеци Србије бр. 639, стишно прошлошко житије Андреје „у Криси“ наведено је у оквиру рубрике за 19. октобар.¹⁰⁶

Управо присуство службе преподобномученика Андреје „у Криси“ у месецословима типика и mineја од XIV века јасан је показатељ о постојању култа овог светитеља у српској средини од тог времена. Међутим, представе овог светитеља појављују се у сликаним програмима српских храмова тек у доба обновљене Пећке патријаршије. Колико је нама познато, у припрати Пећи налази се најстарија представа светог Андреје „у Криси“ у српском монументалном сликарству (сл. 5). Овај преподобномученик приказан је у оквиру илустрованог црквеног календара под 17. октобром и означен као **АНДРЕА ИЖЕ ВЪ КРЫТЕ**.¹⁰⁷ Представљен је допојасно, као стар човек, седе косе и браде у монашкој одећи, са савијеним свитком у десној руци, што је у складу са Дионисијевим описом календарске слике светог Андреје „у Криси“.¹⁰⁸ Следећа представа овог светитеља среће се у припрати манастира Свете Тројице у Пљевљима (сл. 6). У овој цркви сликар поп Страхиња из Будимља насликао је попрсје монаха над зоном стојећих фигура, а натписом који прати његов портрет означио га је као **АНДРЕИ КРИТСКИИ**. Да је реч о приказу светог Андреје „у Криси“ указују и иконографске карактеристике поменутих фигура одевене у монашку ризу и са крстом у десној руци, што одговара уобичајеним представама критског преподобномученика. Осим тога, и само место његовог сликања, међу попрсјима истакнутих монаха који се помињу у менологу за зимски део године, јасно указује на то да је у пљеваљској цркви представљен преподобномученик Андреја „у Криси“, а он је једини свети Андреја који је прослављан 17. октобра.¹⁰⁹ Под истим датумом овај свети приказан је у виду

¹⁰⁴ *Субојин-Голубовић*, Типологија најстаријих српских mineја, 25, 122; *Ј. Штјављанин-Ђорђевић*, *М. Гроздановић-Пајић*, *Л. Цернић*, Опис ћирилских рукописа Народне библиотеке Србије, I, Београд 1986, 339.

¹⁰⁵ Опис ћирилских рукописних књига манастира Високи Дечани, 209, 649.

¹⁰⁶ Опис ћирилских рукописа Народне библиотеке Србије, 318.

¹⁰⁷ На идентичан начин преподобномученик Андреја означен је у рукопису Дечани 59 (л. 109’).

¹⁰⁸ *Мијовић*, Менолог, 364, сх. 70.

¹⁰⁹ За цртеж и натпис из ове цркве в. *С. Петковић*, Манастир Света Тројица код Пљеваља, Београд 1974, 59, 133. Иако аутор ове књиге не помиње стриктно који је од двојице критских светих Андреја приказан, иконографске карактеристике лика овог светог, као и његово сликање под 17. октобром, недвосмислено указују на то да је у пљеваљској цркви представљен преподобномученик Андреја „у Криси“.

стојеће фигуре у пуној висини у оквиру сликаног календара у манастиру Пелиново, где је означен натписом **АНДРЕИ**.¹¹⁰

* * *

Насупрот многим поуздано идентификованим представама светог Андреје, архиепископа Критског и његовог имењака, преподобномученика са Крита, постоје и оне у којима изостанак одговарајућег натписа или пак постојање неуобичајених иконографских карактеристика отежавају препознавање приказаног лика. У том смислу, а када је реч о архиепископу Андреји, поменућемо најпре, по свој прилици његову, представу из олтарског простора манастира Ново Хопово.¹¹¹ Наиме, на источној страни лучног пролаза који води из централног дела светилишта у проскомидију поменутог фрушкогорског манастира, фронтална фигура светитеља означена је натписом **СѢИ АНДРЕА КИРСКИ**. Будући да се ни у синаксару Велике цркве цариградске, нити у сликарским приручницима не помиње архијереј Андреја пореклом из Кира, или пак Андреја чије је место епископског столовања било у поменутом сиријском граду, вероватно је у Новом Хопову дошло до грешке при исписивању топографске одреднице уз лик светог Андреја. Осим тога, иконографски изглед фигуре приказане на потрбушју лука у овом храму одговара представама познатог критског архиепископа Андреје, будући да је насликан са физиономским особинама типичним за његове представе, односно као старији човек, седе косе и браде средње дужине (сл. 8).

Као следећи пример поменућемо представу другог светог Андреје, преподобномученика Андреје „у Криси“ у јеванђелистару са месецословом, Vat. gr. 1156 из Ватиканске библиотеке.¹¹² У календару овог раскошно илустрованог рукописа, у рубрици за 20. октобар на fol. 262v, свети Андреја „у Криси“ приказан је у монашкој одећи са аналавом и омофором, што је веома необично. Како ниједан од архијереја насликаних у овом рукопису нема као до-

¹¹⁰ У књизи Павла Мијовића под 17. октобром наведена је само представа пророка Осије (*Мијовић*, Менолог, 379), али је у сликаном календару у Пелинову под тим датумом јасно видљива стојећа фигура светог Андреје (необјављено).

¹¹¹ У коауторском раду о цркви Светог Николе у Новом Хопову, Оливера Миловановић, ауторка текста о живопису ове цркве, објавила је натпис који стоји уз лик светог Андреје, али је без разматрања истог, приказаног светитеља одредила као Андреју Критског. Такође га је, вероватно грешком, сместила на потрбушје лука који дели ђаконикон и олтар; *М. Милошевић — О. Миловановић*, Црква Св. Николе у манастиру Ново Хопово, Рад војвођанских музеја 4 (Нови Сад 1955) 261. Нешто касније, и Сретен Петковић је без анализе, у својој књизи о зидном сликарству на подручју Пећке патријаршије, светитеља насликаног на пролазу у проскомидију означно као Андреју Критског (*исѣи*, Зидно сликарство на подручју Пећке патријаршије, 207).

¹¹² За овај рукопис в. *Мијовић*, Менолог, 194; *M.-L. Dolezal*, The Middle Byzantine Lctionary: Textual and pictorial expression of liturgical ritual, Chicago 1991 (непубликована докторска дисертација), 317; *Lj. Duić-Serdar*, Ilustracije vizantijskog vaticanskog jevanđelja sa menologom (Vat. gr. 1156), (необјављен магистарски рад), Beograd 2008, 22, 81. Исти рукопис садржи сећање на другог светог Андреју, архиепископа Критског, али је у рубрици за 4. јули изостала илустрација његовог лика (cf. *Duić-Serdar*, nav. delo, 32).

Оморфоклисија код Касторије, свети Теодор Студит, свети Пимен, преподобномученик Андреја „у Криси“

датак аналав, односно ниједан од монаха не носи оморфор, овакав изглед критског преподобномученика несумњиво указује на преплитање култова и мешање иконографије светог Андреје Критског и његовог мање познатог имењака. Слична ситуација је и са представом преподобномученика Андреје „у Криси“ у менологу за октобар, *Vind. hist. gr. 6* из Националне библиотеке у Бечу (друга половина XI века).¹¹³ Свети Андреја је приказан као старији човек краће браде, како држи јеванђеље у левој руци. Насликан је у одежди архијереја. Обучен је стихар, носи епитрахил, надбедреник и оморфор. Оваква представа

¹¹³ *Мијовић*, Менолог, 198 (у овој књизи је објављена минијатура али с погрешном ознаком fol. 2v уместо fol. 3v); *Ševčenko*, *Illustrated manuscripts*, 19.

преподобномученика са Крита није усклађена са подацима из његовог житија, односно сасвим одговара иконографским карактеристикама лика светог Андреје архиепископа Критског. Сходно томе може се закључити да су сликари преподобномученика Андреја у овом рукопису приказали са иконографским обележјима његовог знатно познатијег имењака.

Коначно, требало би рећи нешто више и о монашким фигурама насликаним у Оморфоклисији код Касторије и манастиру Ломници. Наиме, у првој зони западног зида спољашње припрате костурске цркве Светог Ђорђа, међу истакнутим монасима источнохришћанског света, представљен је светитељ одевен у монашку ризу са аналавом, ознаком великосхимника, и савијеним свитком у левој руци. Како је овај свети натписом означен као Ὁ ἄγ(ι)ος Ἀνδρέας ὁ Κρίτης,¹¹⁴ истраживачи су у његовом лику препознали Андреју, архиепископа Критског.¹¹⁵ Морамо се, ипак, запитати, који је свети Андреја заправо насликан у костурској цркви. У том контексту, требало би подсетити да је критски архиепископ Андреја, судећи по великом броју сачуваних представа, још од X столећа готово редовно сликан у архијерејској одећи. Осим тога и физиономија старца седе косе и браде, одевеног у монашку ризу, није сасвим у складу са уобичајеним представама славног химнографа. Требало би, такође, обратити пажњу и на избор монашких фигура насликаних покрај светог Андреје, односно на везу светитељеве представе са суседним фигурама. Наиме, на западном зиду спољашње припрате костурске цркве представљени су, с изузетком једног, угледни монаси који се празнују од септембра до новембра,¹¹⁶ дакле у зимском делу године када се, за разлику од светог Андреје, архиепископа Критског, слави Андреја „у Криси“. Уз то и присуство светитеља, који су попут преподобномученика Андреје одлучно и истрајно бранили култ икона у време иконоборачке кризе у византијском царству, указује на могућност да је управо фигура светог Андреје „у Криси“ приказана у костурској цркви. Реч је о светом Теодору Студиту, игуману манастира Студиона у Цариграду и представнику иконоклазма Другог иконоборачког периода, и светом Стефану Новом, заштитнику култа икона из времена цара Константина V. Такође, важно је подсетити на чињеницу да су поједини делови житија критског преподобномученика, као што је напред речено, преузети из животописа светог Стефана Новог, као и да је управо овај светитељ у егзонартексу манастира Ватопеда насликан на јужној страни источног зида, дакле у близини светог Андреје „у Криси“. Међу прослављеним брани-

¹¹⁴ За натпис, цртеж и фотографију монашке фигуре в. *C. Kucac*, Оморфоклисија. Зидне слике цркве Светог Ђорђа код Касторије, Београд 2008, 39, 50.

¹¹⁵ Cf. *E. G. Stikas*, Une église des Paléologues aux environs de Castoria, *Byzantinische Zeitschrift* 51 (1958) 105, pl. IX, fig. 11; *Acheimastou-Potamianou*, op. cit., 91; *Tomeković*, Les saints ermites et moines, 55, fig. 74; *I. Sisiu*, Το πρόγραμμα στον εξωνάρθηκα του Αγίου Γεωργίου Оморфокλησιάς, Ниш и Византија X, Ниш 2012, 370–371.

¹¹⁶ На западном зиду спољашње припрате представљени су свети Варлаам и Јоасаф (19. новембар), свети Харитон (28. септембар), свети Стефан Нови (28. новембар), свети Теодор Студит (11. новембар), свети Нил (12. новембар), као и свети Пимен који се слави 27. августа. За идентификацију фигура светог Нила у овој скупини монаха в. *Sisiu*, op. cit., 370.

оцима култа икона приказиван је и свети Андреја, архиепископ Крита, као на пример у студеничкој Богородичиној и Краљевој цркви, с том разликом што је у поменутих храмовима критски архиепископ представљен у архијерејској, а не монашкој одећи. А када је критски архиепископ Андреја приказиван у монашкој одећи, као у трпезарији манастира Дионисијата, на његовој мандији су у висини груди представљани нашивци, такозвани тавлиони, који указују на његово епископско достојанство. Стога, имајући у виду иконографско решење и програмски контекст представе из Оморфоклисије код Костура, чини се прихватљивом претпоставка да је у спољашњој припрати овог храма међу истакнутим монасима византијског света место добио и преподобномученик Андреја „у Криси“.

У приземној зони припрате цркве Светог Ђорђа у манастиру Ломници, међу монашким представама, приказан је светитељ натписом означен као **СТЋ АДРЕА КРЋЧКИ**.¹¹⁷ Одевен је у монашку ризу, односно мандију, плашт и аналав, док у левој руци држи отворен свитак. Пошто се светитељ са оваквим епитетом не помиње у месецословима и пролозима православне цркве, вероватно је приликом исписивања натписа начињена грешка. У лику ове фигуре поједини истраживачи препознали су светог Андреју, архиепископа Критског.¹¹⁸ Будући да је на ломничкој фресци представљен старац кратке седе косе и дугачке, шиљато завршене седе браде, односно монах са портретским карактеристикама које не одговарају приказима знаменитог византијског химнографa, не би требало искључити могућност да је у припрати ове цркве представљен заправо други свети Андреја, преподомученик Андреја „у Криси“.

* * *

На основу претходно наведеног, може се закључити да су двојица светих Андреја са Крита били поштовани у источнохришћанском свету током читавог средњег века. Како је критски архиепископ уживао знатно већу популарност од свог имењака, значајан број његових портрета из различитих временских периода сачуван је у ликовној уметности на географски широкој територији. Насупрот томе, култ имењака славног византијског писца није имао значајнији утицај. Будући да његова фигура није била обавезни део декора у православним црквама, свега неколико представа критског преподобномученика, колико је нама познато, сачувано је у византијским средњовековним монументалним програмима. Може се само претпоставити да су његове пред-

¹¹⁷ Не улазећи у разматрање о томе који је свети Андреја насликан, Сретен Петковић (*истћи*, Зидно сликарство на подручју Пећке патријаршије, 180) само је констатовао да је у припрати Ломнице приказан свети Андреја Критски. Здравко Кајмаковић (*истћи*, Зидно сликарство у Босни и Херцеговини, Сарајево 1971, 339) у лику овог монаха препознао је светог Андреју Критског и истакао да је у питању јереј.

¹¹⁸ Љиљана Шево (*истћа*, Манастир Ломница, Београд 1999, 62, 90, 141, сл. XIII) приказаног монаха у Ломници идентификовала је као Андреју, архиепископа Критског, и навела, вероватно грешком, да је овај светитељ насликан и у припрати Андреаша (исто, 141).

ставе некада биле бројније, бар када је реч о илустрованим календарима, с обзиром на то да многе илустрације за месец октобар, у црквама са менолошким представама нису сачуване. Све би то требало имати у виду приликом будућих истраживања и идентификација представа двојице светих Андреја.

ЛИСТА РЕФЕРЕНЦИ — LIST OF REFERENCES

Извори — Primary Sources

- Acta Sanctorum* Oct., VIII (1866), 135–149.
- Архуенускон Сержиј*, Полный месяцеслов Востока, Владимир 1901, I, 168, 199. [*Arhiepiskop Sergij*, Polnyj mesjaceslov Vostoka, Vladimir 1901].
- Bibliotheca hagiographica graeca*, I, ed. F. Halkin, Bruxelles 1975, 111–112, 113–114c.
- Bibliotheca Sanctorum*, I, Roma 1961, col. 1142.
- Delehaye H.*, *Sinaxarium Ecclesiae Constantinopolitanae*, Bruxelles 1902, 730, 795.
- Mercénier R. P. E.*, La prière des églises de rite byzantine, II/1, Monastère de Chevetogne 1953, 368.
- Patrologiae cursus completus, series graeca*, ed. J.-P. Migne, 97, col. 805–881, 1072–1089, 1096–1105.
- Типик архиепископа Никодима, II, ур. Ђ. Трифуновић, Београд 2007. [Типик arhiepiskopa Nikodima, II, ur. Đ. Trifunović, Beograd 2007].

Литература — Secondary Works

- Acheimastou-Potamianou M.*, Εικόνα τριῶν Ἱεραρχῶν τοῦ Μιχαῆλ Δαμασκينوῦ, Αρχαιολογικά Ανάλεκτα ἐξ Αθηνῶν 19 (1986) 83–97. [*Acheimastou-Potamianou M.*, Eikona triōn Ierarhōn tou Michaēl Damaskinou, Archaiologika Analekta ex Athēnōn 19 (1986) 83–97].
- Αγρέβη Μ.*, Ἀγνωστὴ εἰκόνα τοῦ ἁγίου Ἀνδρέα Κρήτης στῆ Μονεμβάσια, ἔργο τοῦ Ἐμμανουὴλ Τζάνε, ΔΧΑΕ 30 (2009) 259–269, εικ. 1–4. [*Agrevē M.*, Agnōstē eikona tou Andrea Krētēs stē Monemvasia, ergo tou Emmanouēl Tzane, DChAE 30 (2009) 259–269, eik. 1–4].
- Albani J. P.*, Die byzantinischen Wandmalereien der Panagia Chrysaphitissa — Kirche in Chrysapha/Lakonien, Athen 2000.
- Auzépy M. F.*, De Philarète, de sa famille et de certains monastères de Constantinople, éd. C. Jolivet-Lévy, M. Kaplan, J.-P. Sodini, Les saints et leur sanctuaire à Byzance: texts, images et monuments, Paris 1994, 128–133 (= M. F. Auzépy, De Philarète, de sa famille et de certains monastères de Constantinople, L'histoire des iconoclastes, Paris 2007, 179–198).
- Auzépy M. F.*, La carrière d'André de Crète, Byzantinische Zeitschrift 88/1 (1995) 1–12.
- Auzépy M. F.*, La vie d'Etienne le Jeune par Étienne le Diacre. Introduction, édition et traduction, Aldershot 1997.
- Babić G.*, Les moines-poètes dans l'église de la Mère de Dieu à Studenica, ed. B. Kopač, Студеница и византијска уметност око 1200. године, Београд 1988, 205–216.
- Bissinger M.*, Kreta. Byzantinische Wandmalerei, München 1995.
- Borboudakis M.*, Gallas K., Wessel K., Byzantinisches Kreta, München 1983.
- Borboudakis M.*, Ο ναός του Αγίου Νικολάου στα Κυριακοσέλια Αποκορώνου, 10^ο ΔιεθνΚρητ Συν (2006), B2 (Χανιά 2011) 273–313. [*Borboudakis M.*, Ho naos tou Hagiou Nikolaou sta Kyriakoselia Apokorōnou, 10° DiethnKrētSyn (2006), B2 (Chania 2011) 273–313].
- Cavallo G.*, Rotoli di exultet dell'Italia meridionale, Bari 1973.
- Chatzidakis M.*, Ὁ κρητικὸς ζωγράφος Θεοφάνης. Ἡ τελευταία φάση τῆς τέχνης του στὶς τοιχογραφίες τῆς Ἱερᾶς Μονῆς Σταυρονηκίτα, Ἅγιον Ὄρος 1986. [*Chatzidakis M.*, Ho krētikos

- zōgrafos Theophanēs. Hē teleutaia phasē tēs technēs tou stis toichographies tēs Hieras Monēs Stauronikēta, Hagion Oros 1986].
- Choulia S., Albani J., Meteora. Architecture — Painting, Athens 1999.*
- Christou P., Ο Μέγας Κανών Ανδρέου του Κρήτης, Thessalonikē 1952. [Christou P., Ho Megas Kanōn Andreou tou Krētēs, Thessalonikē 1952].*
- Costa-Louillet da G., Saints de Constantinople aux VIIIe, IXe, et Xe siècles, Byzantion 24/1 (1954) 179–263.*
- Deliyanni-Doris H., Die Wandmalereien der Lite der Klosterkirche von Hosios Meletios, Munich 1975.*
- Detorakis Th., Οι άγιοι της πρώτης βυζαντινής περιόδου της Κρήτης και η σχετική προς αυτούς φιλολογία, Athena 1970. [Detorakis Th., Hoi hagioi tēs prōtēs vyzantinēs periodou tēs Krētēs kai hē schetikē pros autous philologia, Athēna 1970].*
- Dolezal M.-L., The Middle Byzantine Lectionary: Textual and pictorial expression of liturgical ritual, Chicago 1991 (непубликована докторска дисертација).*
- Drandakis N. B., Ήρευναί εις τήν Μεσσηνιακὴν Μάνην, Πρακτικὰ τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἐταιρείας (1976) 214–252. [Drandakis N. B., Ereunai eis tēn Messēniakēn Manēn, Praktika tēs Archaiologikēs Hetaireias (1976) 214–252].*
- Drandakis N. B., Οἱ τοιχογραφίες τοῦ Ἁγίου Νικόλαου στὸν Ἅγιο Νικόλαο Μονεμβασίας, Δελτίον τῆς Χριστιανικῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἐταιρείας 9 (1977–1979) 35–58. [Drandakis N. B., Hoi toichographies tou Hagiou Nikolaou ston Hagio Nikolao Monemvasias, Deltion tēs Christianikēs Archaiologikēs Hetaireias 9 (1977–1979) 35–38].*
- Duić-Serdar Lj., Ilustracije vizantijskog vatikanskog jevandolja sa menologom (Vat. gr. 1156), (необјављен магистарски рад), Beograd 2008.*
- Émureau C., Hymnographi byzantini, Echos d’Orient 21 (1922) 258–279.*
- Galavaris G., An eleventh century hexptych of the Saint Catherine’s monastery at Mount Sinai, Venice–Athens 2009.*
- Halkin F., La légende crétoise de saint Tite, Analecta Bollandiana 79 (1961) 241–256.*
- Heisenberg A., Ein jambisches Gedicht des Andreas von Creta, Byzantinische Zeitschrift 10/2 (1901) 505–514.*
- Hutter I., Corpus der byzantinischen Miniaturenhandschriften. Oxford Bodleian library, II, Stuttgart 1978.*
- Janin R., La géographie ecclésiastique de l’Empire byzantin I, t. III, Les églises et les monastères, Paris 1953.*
- Jerphanion G., Les églises rupestres de Cappadoce, I, Paris 1925.*
- Jugie M., La mort et l’Assomption de la Sainte Vierge. Étude historico-doctrinale, Studi e testi 114, Città del Vaticano 1944.*
- Kalokyris K., The Byzantine wall paintings of Crete, New York 1973.*
- Kalopissi-Verti S., Stylistic trends in the palaeologan painted churches of the Mani, Peloponnese, Древнерусское искусство. Византия и древняя Русь. К 100-летию Андрея Николаевича Грабара, С.-Петербург 1999, 200. [Kalopissi-Verti S., Stylistic trends in the palaeologan painted churches of the Mani, Peloponnese, Drevnerusskoe iskusstvo. Vizantija i drevnjaja Rus’. К 100-letiju Andreja Nikolaeviča Grabara, S.-Peterburg 1999, 200].*
- Kanari T., Les peintures du catholicon du monastère de Galataki en Eubée, 1586. Le narthex et la chapelle de Saint Jean le Précurseur, Athènes 2003.*
- Kazhdan A., Andrew of Crete, ed. A. Kazhdan, The Oxford Dictionary of Byzantium, I, New York — Oxford 1991.*
- Kazhdan A., Sherry L. F., The Tale of a Happy Fool: The Vita of St. Philaretos the Merciful (BHG 1511z–1512b), Byzantion 66/2 (1996) 351–362.*
- Konstantinidi Ch., Le message idéologique des évêques locaux officiants, Zograf 25 (1996) 39–50.*

- Konstantinidi Ch.*, Ο Μελισμός, Thessaloniki 2008. [*Konstantinidē Ch.*, Ho Melismos, Thessalonikē 2008].
- Krausmüller D.*, The identity, the cult and the hagiographical dossier of Andrew in Crisi, *Rivista di studi bizantini e neoellenici* n. s. 43 (Roma 2007) 57–86.
- Ledit J.*, Marie dans la liturgie de Byzance, Paris 1976.
- Majeska G.*, Russian Travelers to Constantinople in the fourteenth and fifteenth centuries, Washington 1984.
- Millet G.*, Monuments de l’Athos, Paris 1927.
- Millingen Van A.*, Byzantine churches in Constantinople. Their history and architecture, London 1912.
- Milopotamitaki K. K.*, Ο ναός της Παναγίας Κεράς Κριτσάς, Hērakleion 2005. [*Milopotamitaki K. K.*, Ho naos tēs Panagias Keras Kritsas, Hērakleion 2005].
- Monasteries of the island of Ioannina. Painting, ed. *M. Garidis, A. Paliouras*, Ioannina 1993.
- Pantzaridēs S.*, Οι τοιχογραφίες τοῦ παρεκκλησίου Κοιμήσεως Θεοτόκου (Μολυβοκκλησιᾶς) Καρυῆς Ἁγίου Ὄρους, Thessaloniki 2006. [*Pantzaridēs S.*, Hoi toichographies tou parekklesiou Koimēseōs Theotokou (Molyvokklēsias) Karyes Hagion Oros, Thessalonikē 2006].
- Papadaki-Oekland S.*, Οι τοιχογραφίες τῆς Ἁγίας Ἄννας στό Ἄμαρι. Παρατηρήσεις σέ μία παραλλαγή τῆς Δεήσεως, Δελτίον τῆς Χριστιανικῆς Αρχαιολογικῆς Εταιρείας 4/7 (1973–1974) 31–54. [*Papadaki-Oekland S.*, Hoi toichographies tēs Hagias Annas sto Amari. Paratēreseis se mia paralagē tēs Deēseōs, Deltion tēs Christianikēs Archaiologikēs Hetaireias 4/7 (1973–1974) 31–54].
- Papazotos Th.*, Η Βερόια και οι ναοί της, Athena 1994. [*Papazotos Th.*, He Veroia kai hoi naoi tēs, Athēna 1994].
- Pargoire J.*, Constantinople: Saint-André de Crisi, *Echos d’Orient* 13 (1910) 84–86.
- Petković V. R.*, La peinture serbe du Moyen âge, II, Beograd 1934.
- Restle M.*, Die byzantinische Wandmalerei in Kleinasien, II, Recklinghausen 1967.
- Ross M. G.*, Catalogue of the Byzantine and Early Medieval Antiquities in the Dumbarton Oaks Collection, I, Washington 1962.
- Ševčenko I.*, Hagiography of the iconoclast period, ed. *A. Bryer, J. Herrin*, Iconoclasm, Birmingham 1975, 113–131.
- Ševčenko N. P.*, Illustrated manuscripts of the Metaphrastian Menologion, Chicago 1990.
- Sisiu I.*, Το πρόγραμμα στον εξωνάρθηκα του Αγίου Γεωργίου Ομορφοκκλησιᾶς, Ниш и Византија X, Ниш 2012, 353–372. [*Sisiu I.*, Το programma ston exōnarthēka tou Hagiou Geōrgiou Omorphokklēsias, Niš I Vizantija X, Niš 2012, 353–372].
- Spatharakis I.*, Byzantine wall paintings of Crete, II, Mylopotamos province, Leiden 2010.
- Spatharakis I.*, Byzantine wall paintings of Crete. Rethymnon Province, I, London 1999.
- Spatharakis I.*, Dated Byzantine wall paintings of Crete, Leiden 2001.
- Stikas E. G.*, Une église des Paléologues aux environs de Castoria, *Byzantinische Zeitschrift* 51 (1958) 100–109.
- Stylianou A., Stylianou J. A.*, The painted churches of Cyprus, London 1985.
- Tantsis A.*, The so-called “Athonite” type of church and two shrines of the Theotokos in Constantinople, *Zograf* 34 (2010) 3–11.
- Tomeković S.*, Les saints ermites et moines dans la peinture murale byzantine, ed. *L. Hadermann-Misguich, C. Jolivet-Lévy*, Paris 2011.
- Tourta A. G.*, Οι ναοί του Αγίου Νικολάου στη Βίτσα και του Αγίου Μηνά στο Μονοδένδρι, Athena 1991. [*Tourta A. G.*, Hoi naoi tou Hagiou Nikolaou stē Vitsa kai Hagiou Mēna sto Monodendri, Athēna 1991].
- Toutos N., Fousteris G.*, Εὐρετήριο τῆς Μνημειακῆς Ζωγραφικῆς τοῦ Ἁγίου Ὄρους 10^{ος}–17^{ος} αἰώνας, Athena 2010. [*Toutos N., Fousteris G.*, Euretērion tēs Mnēmeiakēs Zōgraphikēs tou Hagiou Orous 10^{ος}–17^{ος} aiōnas, Athēna 2010].

- Vailhé S., Saint André de Crète, Echos d'Orient 5 (1901–1902) 378–387.
- Ἐρὰ Μονῆ Ἁγίου Διονυσίου. Οἱ τοιχογραφίες τοῦ καθολικοῦ, Ἁγιον Ὄρος 2003. [Hiera Monē Hagiiou Dionysiou. Hoī Toichographies tou katholikou, Hagion Oros 2003].
- Бабић Г., Краљева црква у Студеници, Београд 1987. [Babić G., Kraljeva crkva u Studenici, Beograd 1987].
- Богдановић Д., Штјављанин-Ђорђевић Љ., Јовановић-Стијићевић Б., Васиљевић Љ., Цернић Л., Гроздановић-Пајић М., Опис ћирилских рукописних књига манастира Високи Дечани, I, Београд 2011. [Bogdanović D., Štavljanin-Đorđević LJ., Jovanović-Stipčević B., Vasiljević LJ., Cernić L., Grozdanović-Pajić M., Opis ćirilskih rukopisnih knjiga manastira Visoki Dečani, I, Beograd 2011].
- Валтер К., Значење портрета Данила II као ктитора у Богородичиној цркви у Пећи, ур. В. Ј. Ђурић, Архиепископ Данило II и његово доба, Београд 1991, 355–358. [Valter K., Značenje portreta Danila II kao ktitora u Bogorodičnoj crkvi u Peći, ur. V. J. Đurić, Arhiepiskop Danilo II i njegovo doba, Beograd 1991, 355–358].
- Грозданов Ц., Попреча архијереја у олтару цркве Богородице Перивлепте у Охриду, Зограф 32 (2008) 83–89. [Grozdanov C., Poprsja arhijereja u oltaru crkve Bogorodice Perivlepte u Ohridu, Zograf 32 (2008) 83–89].
- Ђорђевић И. М., Зидно сликарство српске властеле у доба Немањића, Београд 1994. [Đorđević I. M., Zidno slikarstvo srpske vlastele u doba Nemanjića, Beograd 1994].
- Јеромонах Хризостом Столић Хиландарац, Православни светачник, I–II, Београд 1988–1989. [Jeromonah Hrizostom Stolić Hilandarac, Pravoslavni svetačnik, I–II, Beograd 1988–1989].
- Кајмаковић З., Зидно сликарство у Босни и Херцеговини, Сарајево 1971. [Kajmaković Z., Zidno slikarstvo u Bosni i Hercegovini, Sarajevo 1971].
- Кашанин М., Чанак-Медић М., Максимовић Ј., Тодић Б., Шакоџа М., Манастир Студеница, Београд 1986. [Kašanin M., Čanak-Medić M., Maksimović J., Todić B., Šakota M., Manastir Studenica, Beograd 1986].
- Кесић-Ристић С., Војводић Д., Менолог, ed. В. Ј. Ђурић, Зидно сликарство Дечана. Грађа и студије, Београд 1995, 377–425. [Kesić-Ristić S., Vojvodić D., Menolog, ed. V. J. Đurić, Zidno slikarstvo Dečana. Građa i studije, Beograd 1995, 377–425].
- Кисас С., Оморфоклисја. Зидне слике цркве Светог Ђорђа код Касторије, Београд 2008. [Kisas S., Omorfoklisija. Zidne slike crkve Svetog Đorđa kod Kastorije, Beograd 2008].
- Лифшиц Л. И., Монументална живопис Новгорода XIV–XV веков, Москва 1987. [Lifšic L. I., Monumental'naja živopis' Novgoroda XIV–XV vekov, Moskva 1987].
- Мавродинова Л., Земенската црква. Историја, архитектура, живопис, Софија 1980. [Mavrodinova L., Zemenskata cirkva. Istorija, arhitektura, živopis, Sofija 1980].
- Марковић М., Иконографски програм најстаријег живописа цркве Богородице Перивлепте у Охриду. Попис фресака и белешке о појединим програмским особеностима, Зограф 35 (2011) 119–140. [Marković M., Ikonografski program najstarijeg živopisa crkve Bogorodice Perivlepte u Ohridu. Popis fresaka i beleške o pojedinim programskim osobenostima, Zograf 35 (2011) 119–140].
- Марковић М., Илустрације патеричких прича у припрати хиландарског католикона, ур. В. Кораћ, Осам векова Хиландара, Београд 2000, 505–532. [Marković M., Ilustracije pateričkih priča u pripriati hilandarskog katolikonu, ur. V. Korać, Osam vekova Hilandara, Beograd 2000, 505–532].
- Марковић М., Манастир Светог Никите код Скопља — историја и живопис, Београд 2004 (непубликована докторска дисертација). [Marković M., Manastir Svetog Nikite kod Skoplja — istorija i živopis, Beograd 2004 (nepublikovana doktorska disertacija)].
- Марковић М., Одблесци култа Св. Илариона Мегленског у поствизантијској уметности на Балкану, Зборник Матиче српске за ликовне уметности 32–33, I, (2003) 213–219. [Marković M., Odblesci kulta Sv. Ilariona Meglenskog u postvizantijskoj umetnosti na Balkanu, Zbornik Matice srpske za likovne umetnosti 32–33, I, (2003) 213–219].

- Медић М., Стари сликарски приручници, II, Београд 2002. [*Medić M.*, Stari slikarski priručnici, II, Beograd 2002].
- Медић М., Стари сликарски приручници, III, Београд 2005. [*Medić M.*, Stari slikarski priručnici, III, Beograd 2005].
- Мијовић П., Менолог, Београд 1973. [*Mijović P.*, Menolog, Beograd 1973].
- Милисављевић Д., Враћевшница. Цртежи фресака, Нови Сад 1990. [*Milislavljević D.*, Vračevšnica. Crteži fresaka, Novi Sad 1990].
- Милошевић Д., Иконографија светог Саве у средњем веку, ур. В. Ј. Ђурић, Сава Немањић — Свети Сава. Историја и предање, Београд 1979, 279–315. [*Milošević D.*, Ikonografija svetoga Save u srednjem веку, ур. V. J. Đurić, Sava Nemanjić — Sveti Sava. Istorija i predanje, Beograd 1979, 279–315].
- Милошевић М., Миловановић О., Црква Св. Николе у манастиру Ново Хопово, Рад војвођанских музеја 4 (Нови Сад 1955) 249–272. [*Milošević M.*, Milovanović O., Crkva Sv. Nikole u manastiru Novo Hopovo, Rad vojvođanskih muzeja 4 (Novi Sad 1955) 249–272].
- Миљковић-Пејек П., Делото на зографите Михаило и Еутихиј, Скопје 1967. [*Miljković-Peprek P.*, Deloto na zografitе Mihailo i Eutihij, Skorje 1967].
- Мирковић Л., Руденица, Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор 11 (Београд 1931) 83–112. [*Mirković L.*, Rudenica, Prilozi za književnost, jezik, istoriju i folklor 11 (Beograd 1931) 83–112].
- Николић Р., Конзерваторски запис о живопису светог Саве у Богородичиној цркви манастира Студенице, II део, Саопштења XIX (1987) 37–79. [*Nikolić R.*, Konzervatorski zapis o živopisu svetog Save u Bogorodičnoј crkvi manastira Studenice, II deo, Saopštenja XIX (1987) 37–79].
- Пејић С., Манастир Свети Никола Дабарски, Београд 2009. [*Pejić S.*, Manastir Sveti Nikola Dabarski, Beograd 2009].
- Петковић С., Зидно сликарство на подручју Пећке патријаршије 1557–1614, Нови Сад 1965. [*Petković S.*, Zidno slikarstvo na području Pečke patrijaršije 1557–1614, Novi Sad 1965].
- Петковић С., Манастир Света Троица код Пљеваља, Београд 1974. [*Petković S.*, Manastir Sveta Trojica kod Pljevalja, Beograd 1974].
- Петковић С., Фреске олтарског простора у цркви Жежевици из 1609. године — дело Георгија Митрофановића, Саопштења 34 (2002) 249–261. [*Petković S.*, Freske oltarskog prostora u crkvi Ježevici iz 1609. godine — delo Georgija Mitrofanovića, Saopštenja 34 (2002) 249–261].
- Појновић Ј., Божанствене литургије, Београд 1978. [*Popović J.*, Božanstvene liturgije, Beograd 1978].
- Појновић Ј., Житија светих за месец август, Београд 1976. [*Popović J.*, Žitija svetih за mesec avgust, Beograd 1976].
- Појновић Ј., Житија светих за месец јули, Београд 1975. [*Popović J.*, Žitija svetih за mesec juli, Beograd 1975].
- Појновић Ј., Житија светих за месец октобар, Београд 1977. [*Popović J.*, Žitija svetih за mesec oktobar, Beograd 1977].
- Појновић Ј., Житија светих за месец септембар, Београд 1976. [*Popović J.*, Žitija svetih за mesec septembar, Beograd 1976].
- Стјанић Р., Манастир Враћевшница, Горњи Милановац 1980. [*Stanić R.*, Manastir Vračevšnica, Gornji Milanovac 1980].
- Стародубцев Т., Сакос црквених достојанственика у средњовековној Србији, ур. Б. Крсмано-вић, Љ. Максимовић, Р. Радић, Византијски свет на Балкану, II, Београд 2012, 523–548. [*Starodubcev T.*, Sakos crkvenih dostojanstvenika u srednjovekovnoj Srbiji, ур. B. Krsmanović, Lj. Maksimović, R. Radić, Vizantijski svet na Balkanu, II, Beograd 2012, 523–548].

- Субоћин-Голубовић Т.*, Календари српских рукописа прве половине XV века, ЗРВИ 43 (2006) 175–187. [*Subotin-Golubović T.*, Kalendari srpskih rukopisa prve polovine XV veka, ZRVI 43 (2006) 175–187].
- Субоћин-Голубовић Т.*, Минеји у Даниловом времену, ур. *В. Ј. Ђурић*, Архиепископ Данило II и његово доба, Београд 1991, 253–259. [*Subotin-Golubović T.*, Mineji u Danilovom vremenu, ur. *V. J. Đurić*, Arhiepiskop Danilo II i njegovo doba, Beograd 1991, 253–259].
- Субоћин-Голубовић Т.*, Типологија најстаријих српских минеја XIII и XIV века у светлу упоредних српско-византијских кодиколошких истраживања, Београд 1986 (магистарски рад). [*Subotin-Golubović T.*, Tipologija najstarijih srpskih mineja XIII i XIV veka u svetlu uporednih srpsko-vizantijskih kodikoloških istraživanja, Beograd 1986 (magistarski rad)].
- Субоћин Г.*, Иконографија светога Саве у време турске власти, ур. *В. Ј. Ђурић*, Сава Немањић — Свети Сава. Историја и предање, Београд 1979, 343–354. [*Subotić G.*, Ikonografija svetoga Save u vreme turske vlasti, ur. *V. J. Đurić*, Sava Nemanjić — Sveti Sava. Istorija i predanje, Beograd 1979, 343–354].
- Тодић Б.*, Грачаница — сликарство, Београд — Приштина 1988. [*Todić B.*, Gračanica — slikarstvo, Beograd — Priština 1988].
- Тодић Б.*, Сликарство припрате Зрза и богослужење Страсне седмице, Зограф 35 (2011) 211–220. [*Todić B.*, Slikarstvo priprate Zrza i bogoslužjenje Strasne sedmice, Zograf 35 (2011) 211–220].
- Тодић Б.*, Српско сликарство у доба краља Милутина, Београд 1998. [*Todić B.*, Srpsko slikarstvo u doba kralja Milutina, Beograd 1998].
- Тодић Б.*, Старо Нагоричино, Београд 1993. [*Todić B.*, Staro Nagoričino, Beograd 1993].
- Шево Љ.*, Манастир Ломница, Београд 1999. [*Ševo Lj.*, Manastir Lomnica, Beograd 1999].
- Шево Љ.*, Неке посебности у програму и иконографији живописа у Враћевшници, Саопштења 42 (2010) 131–146. [*Ševo Lj.*, Neke posebnosti u programu i ikonografiji živopisa u Vračevšnici, Saopštenja 42 (2010) 131–146].
- Шево Љ.*, Српско зидно сликарство 18. вијека у византијској традицији, Бања Лука 2010. [*Ševo Lj.*, Srpsko zidno slikarstvo 18. vijeka u vizantijskoj tradiciji, Banja Luka 2010].
- Штавлјанин-Ђорђевић Љ., Гроздановић-Пајић М., Цернић Л.*, Опис ћирилских рукописа Народне библиотеке Србије, I, Београд 1986. [*Štavljanin-Đorđević Lj., Grozdanović-Pajić M., Černić L.*, Opis ćirilskih rukopisa Narodne biblioteke Srbije, I, Beograd 1986].

Dragana Pavlović

(Institut d'études byzantines de l'Académie serbe des sciences et des arts, Belgrade)

LE CULTE ET L'ICONOGRAPHIE DES DEUX ST. ANDRÉ DE CRÈTE

Les deux Saint-André, le premier saint André l'hymnographe et l'archevêque de Gortina en Crète et le second saint André, un martyr d'origine crétoise, étaient vénérés différemment à Byzance et dans les pays sous son influence culturelle, comme en témoignent leurs représentations sur les manuscrits illustrés et

sur les murs des temples médiévaux. Puisque l'archevêque crétois jouissait d'une plus grande notoriété que son homonyme, un nombre plus important de ses portraits d'époques différentes a été préservé sur un large territoire. La raison en est, comme souligné auparavant, sa grande renommée en tant qu'auteur du Grand Canon. Concernant la peinture médiévale serbe, la plus ancienne représentation de St. André en Serbie se trouve à Studenica, sous réserve qu'il figure au même endroit sur la couche du XIIIème siècle. Il y figure sur le mur est dans la zone inférieure du vestibule sud, représenté parmi les poètes les plus fameux du monde byzantin. Par la suite, la représentation de St. André de Crète se retrouve également à l'église de l'Annonciation à Gradac, parmi les archevêques sur le mur nord du prothésis. Cette peinture de Gradac est le plus ancien exemple serbe de l'inclusion de St. André au sein du groupe des Pères vénérés de l'église œcuménique, peinte symboliquement en tant que liturgie des archevêques. À une époque tardive, représenté également comme un des participants de la liturgie, St. André de Crète figure sur les fresques de l'église de Saint Nikita. Il sera ce même siècle-là encore figuré en entier, sur les fresques de l'autel d' Hilandar, et en buste à l'église du Roi à Studenica. Le portrait de St. André fut également peint dans les représentations ménologiques d'églises serbes telles que Staro Nagoričino, Gračanica, Pećka patrijaršija. On rencontre St. André de Crète en tant qu'archevêque sur les fresques d'autres époques plus tardives, comme dans l'autel de monastère de Piva, Ježevica et Novo Hopovo.

Dans l'art byzantin l'archevêque de Crète est le plus souvent représenté dans l'espace de l'autel en évêque, dressé debout ou en buste. Bien qu'il fut généralement représenté en homme âgé à la barbe et aux cheveux blancs, les peintres médiévaux ont néanmoins varié son image en modifiant la forme et la longueur de sa barbe. Parfois, St. André de Crète fut même peint en dehors de l'espace de l'autel, en évêque, comme c'est le cas à Studenica où il figure sur le vestibule sud, parmi d'importants moines-poètes, exemple unique dans toute la peinture murale médiévale serbe.

L'autre St. André, martyr de l'iconoclasme, était d'origine crétoise. Du fait d'une croyance longtemps entretenue parmi les fidèles que ses restes reposent à Κρίσει, c'est-à-dire dans le monastère de Crisis à Constantinople, il est souvent désigné comme André in Crisi. Or, il fut, comme des recherches l'ont déjà prouvées par le passé, un personnage purement inventé. Quelques fresques et représentations dans l'art Byzantin témoignent de son culte pendant tout le Moyen-âge, celui d'un saint martyr venue de Crète, un culte toutefois peu développé. Il est toujours peint en vieil homme à la barbe et aux cheveux blancs, habillé en moine. Hormis les représentations dans les ménologues peints, où André in Crisi figure non seulement dressé debout mais aussi en buste ou dans le cadre des représentations de son propre martyr (monastère de Cozia en Valachie, narthex des églises patriarcales de Peć, Koutloumous, Dionysiou, Dochiariou, etc.), il existe également d'autres variations comme figure isolée dressée debout, figurant sur la partie inférieure du programme, comme par exemple au monastère de Vatopédi où il est représenté à l'exonarthex, sur le côté nord du mur est.

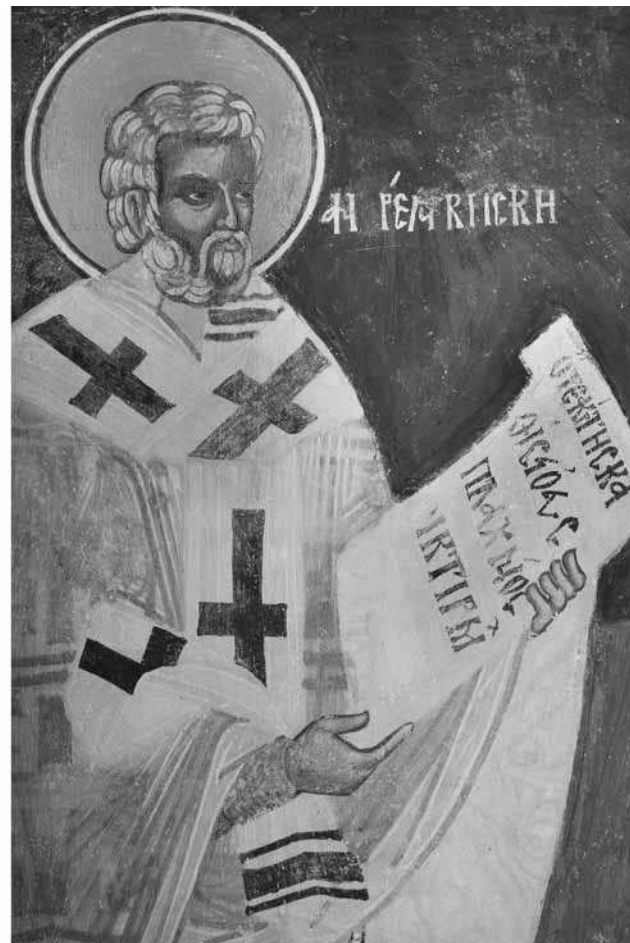
Les similitudes des qualificatifs avec le nom ou mêmes les attributs iconographiques de l'archevêque Crétois, employés parfois pour représenter son homonyme moins connu, témoignent clairement de l'interférence de leurs cultes respectifs. Ainsi, la représentation de St. André in Crisi en habit monastique avec analabos et omophore dans le manuscrit Vat. gr. 1156 est une iconographie inhabituelle. Un exemple similaire est la représentation d'André in Crisi dans le manuscrit Vind. hist. gr. 6, où peint en évêque il répond aux traits iconographiques de St. André l'archevêque crétois. En tenant compte de la solution iconographique et du choix des moines représentés dans le programme de l'église Saint Georges (Omorhocclisia), près de Kastoria, ainsi qu'au monastère de Lomnica, nous pouvons désormais reconnaître dans le personnage identifié auparavant comme l'archevêque crétois St. André, son homonyme le soi-disant St. André in Crisi.

Сл. 1. Градац, проскомидија, свети Андреја Критски

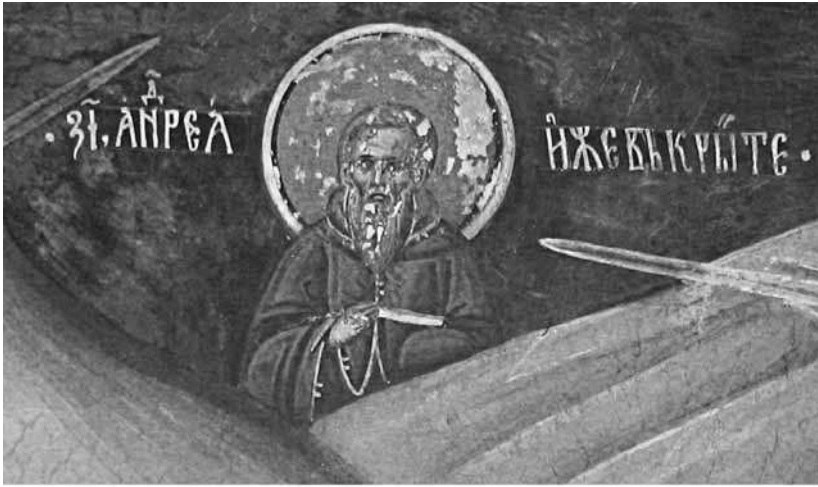
Сл. 2. Свети Никита код Скопља, протезис, свети Андреја Критски

Сл. 3. Пива, олтарска апсида, свети Андреја Критски (фото: С. Вуловић)

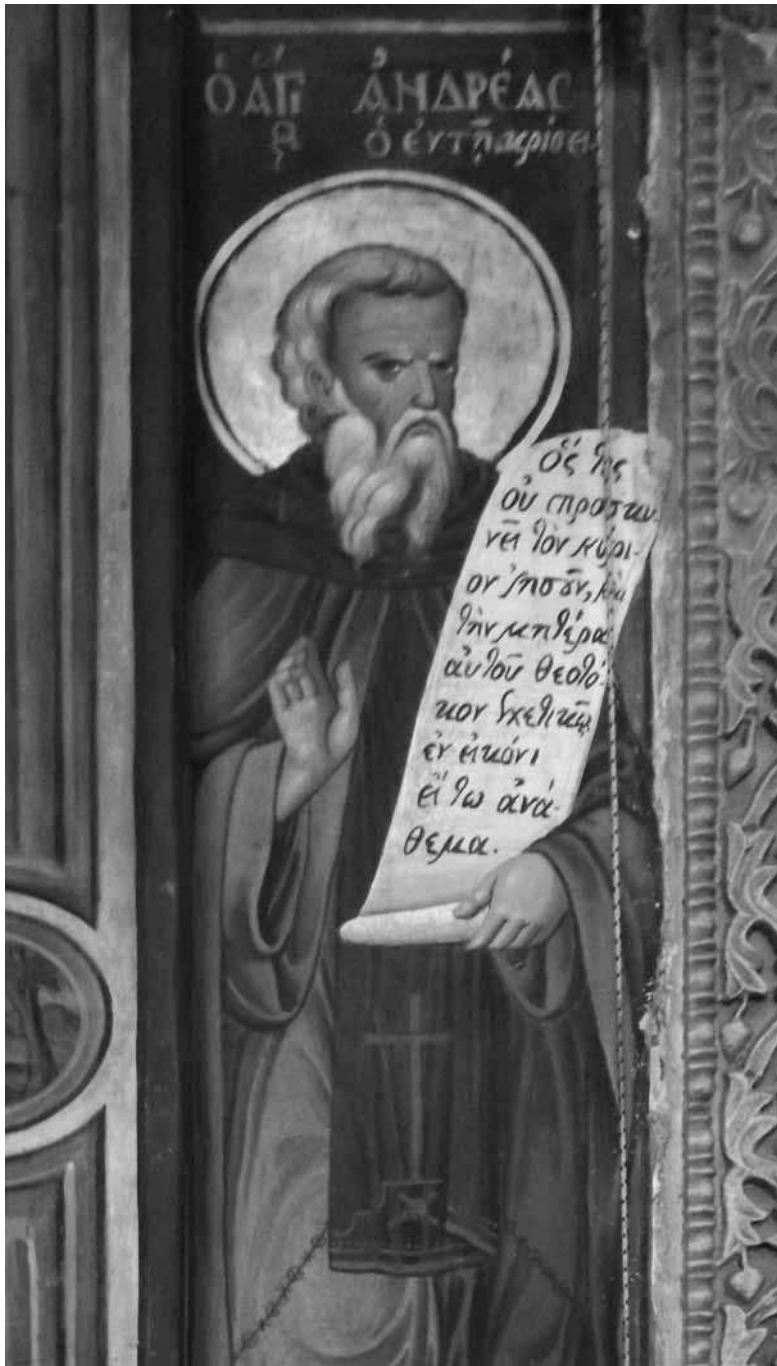
Сл. 4. Дионисијат, припрата католикона, страдање преподобномученика Андреја „у Криси“

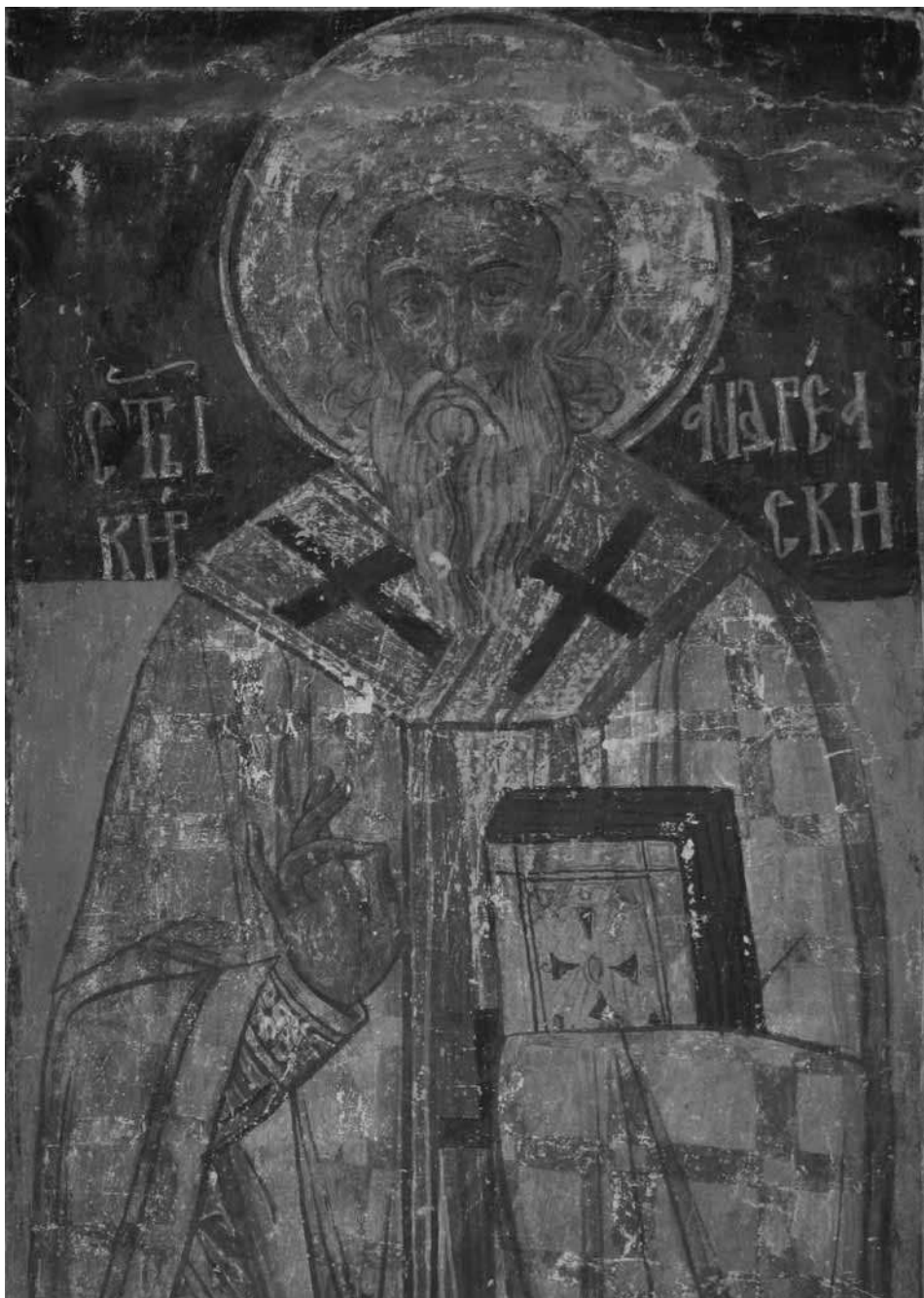
Сл. 5. Пећка патријаршија, припрата, преподобномученик Андреја „у Криси“
(фото: В. Т. Хостетер)

Сл. 6. Света Тројица у Пљевљима, припрата, преподобномученик Андреја „у Криси“

Сл. 7. Ватопед, северна страна источног зида ексонартекса, свети Андреја „у Криси“
(фото: Димитриос Лиакос)

Сл. 8. Ново Хопово, пролаз у проскомидију, свети Андреја Критски